

**Masterscriptie van de masteropleiding Religiewetenschappen
aan de Faculteit Filosofie, Theologie en Religiewetenschappen
van de Radboud Universiteit Nijmegen**

Ultieme levensdoelen en de ervaring van contingentie rondom het verlies van een kind

drs. Vivienne Boels, S4268229

Scriptiebegeleider: Dr. M. Scherer-Rath

Tweede examiner: Prof. Dr. P. van der Velde

23 april, 2018

Corpustekst = 31.245 woorden

Verklaring eigen werk

© E.V. Boels, Ultieme levensdoelen en de ervaring van contingentie rondom het verlies van een kind, in het kader van de Masteropleiding religiewetenschappen bij de faculteit Filosofie, Theologie en Religiewetenschappen, Radboud Universiteit Nijmegen, februari 2018.

Hierbij verklaar en verzeker ik, Vivienne Boels, dat dit eindwerkstuk zelfstandig door mij is opgesteld, dat geen andere bronnen en hulpmiddelen dan die door mij zijn vermeld zijn gebruikt en dat de passages in het werk waarvan de woordelijke inhoud of betekenis uit andere werken – ook elektronische media – is genomen door bronvermelding als ontlening kenbaar gemaakt worden.

Rosmalen, april 2018

Voorwoord

Het schrijven van deze masterscriptie is een intensief proces geweest. Niet alleen omdat dit nu eenmaal zo is, maar ook omdat het onderwerp mij tevens persoonlijk raakt door het verlies van mijn broer, achttien jaar geleden. Vanaf het eerste college in de premasters van Michael Scherer-Rath in 2012, wist ik dat het onderwerp van mijn scriptie rond rouw en ultieme levensdoelen zou zijn. Mijn premaster werkstuk was een onderzoek naar de verankering van Strassers theorie (Das Gemüt 1951) in het onderzoeksprogramma van de leerstoel Empirische Religiewetenschappen, waarvan deze masterscriptie uiteindelijk een nieuwe loot is geworden. Dit is de basis geweest van waaruit ik het idee van de scriptie onderwerp veelvuldig met Michael besproken heb. Het resultaat ervan ligt hier voor u.

Het was opnieuw een prachtige ervaring om eerst de juiste wetenschappelijke literatuur te vinden en vervolgens als onderzoeker én toch ook als geestelijke verzorger, de gesprekken met drie prachtige, sterke vrouwen te mogen houden. Vrouwen die zich staande houden in het leven, ieder op haar eigen manier, ondanks dat ze hun kind hebben verloren. Die zich vasthouden aan hun weten dat er meer is dan alleen de mens zelf en dat hen zoveel kracht geeft. Voor hen heb ik grote bewondering en ik ben hen zeer dankbaar voor de openheid en het vertrouwen dat zij mij gaven om hun pijnlijke herinneringen op te halen. Twee van hen gaven aan dat zij door het interview weer een stukje verder zijn gekomen met hun eigen integratie van deze heftige ervaring in hun leven, soms zelfs na 33 jaar. Ik ben blij dat ik hen iets terug heb kunnen geven.

De afronding van deze masterscriptie heeft wat langer geduurd dan ik vooraf zelf had verwacht. Naast andere redenen, had ik in deze periode een persoonlijke ervaring van contingentie. Hierdoor heb ik zelf gemerkt dat een spiritueel levensdoel inderdaad integrerend werkt met de andere levensdoelen. Hierbij heeft de scriptie als een soort 'tijdelijk transcendent ultiem levensdoel' gefungeerd. Het is misschien geen toeval dat de afronding samenvalt met de start van een nieuwe fase in mijn leven.

Graag wil ik Michael Scherer-Rath bijzonder bedanken voor zijn inspirerende en volhardende begeleiding tijdens deze periode. Hij wist me altijd te stimuleren om tot nieuwe ideeën te komen, die me hebben verrijkt. Ik vind het inspirerend dat mijn ontwikkelde vragenlijst weer gebruikt wordt in een nieuwe masterscriptie onder zijn leiding. Ik ben ook erg blij met mijn tweede examiner, Paul van der Velde. We hebben enkele jaren geleden prachtige gesprekken gehad tijdens de studiereis naar Thailand en Cambodja. Omdat ik weet hoe druk hij het heeft, voel ik me bijzonder vereerd dat hij tijd voor me wil vrijmaken. Ook ben ik dank verschuldigd aan de Dienst Geestelijke Verzorging van het Radboudumc, en specifiek aan Wim Smeets, hoofd van de afdeling. Hij gaf me ruimte om binnen het ziekenhuis onderzoek te gaan doen, dat er helaas niet van is gekomen. Wel heb ik de afgelopen twee jaar binnen het ziekenhuis stage gelopen, een traineeship gedaan en de post master opleiding afgerond. Daarnaast wil ik René, Maaïke en Jocelyn persoonlijk bedanken voor het aandragen van mijn respondenten. En *last but not least*, wil ik mijn vrienden, familie en collega's hartelijk bedanken voor hun steun de afgelopen periode. Hopelijk volgen er nog vele mooie jaren samen.

Vivienne Boels, Rosmalen, april 2018

Inhoudsopgave

Voorwoord.....	2
Samenvatting.....	7
1 Inleiding	9
1.1 Probleemstelling.....	9
1.2 Doelstelling, vraagstelling en deelvragen.....	10
2 Het rouwproces	13
2.1 Het psychosociaal rouwproces.....	13
2.2 Rouwverwerking tijdens de levensloop	17
2.3 Rouw om kinderen	20
2.4 Conclusies rondom rouw.....	23
3 Betekenisgeving, levensdoelen en spiritualiteit	25
3.1 Betekenisgeving en ultieme levensdoelen.....	25
3.2 Spiritualiteit en spirituele ultieme levensdoelen	28
3.2.1 <i>Spiritualiteit</i>	28
3.2.2 <i>Betekenisgeving en spirituele ultieme levensdoelen</i>	30
3.3 Conclusies levensdoelen	34
4 Onderzoeksopzet	37
4.1 Onderzoekmodel, hypothese en vragen	38
4.1.1 <i>Onderzoekmodel</i>	38
4.1.2 <i>Hoofdonderzoeksvraag, hypothese en onderzoeksvragen</i>	40
4.2 Dataverzameling.....	41
4.2.1 <i>Vragenlijst</i>	42
4.2.2 <i>ADCL-schema</i>	43
4.2.3 <i>SoMeCaM methode</i>	44
4.2.2 <i>Steekproef</i>	45
4.3 Data-analyse	47
4.3.1 <i>Het gebruik van de vragenlijst tijdens de interviews</i>	47
4.3.2 <i>Verwerking van de uitkomsten van de vragenlijst</i>	48
4.3.3 <i>ADCL schema</i>	49
4.3.4 <i>Wuchterl-schaal</i>	49
4.3.5 <i>SoMeCaM-methode</i>	51

4.3.6	<i>Validiteit en bruikbaarheid</i>	52
4.3.7	<i>Reflexie op het analyseren</i>	54
5	Resultaat	57
5.1	Uitkomsten analyse	57
5.2.	Analyse eerste respondente	57
5.2.1	<i>Analyse ultieme levensdoelen heden en verleden</i>	58
5.2.2	<i>Betekenisgeving aan het overlijden</i>	60
5.2.3	<i>Integratieproces van het overlijden in het huidige leven</i>	61
5.2.4	<i>Conclusie en toetsing hypothese</i>	64
5.3	Analyse tweede respondente	67
5.3.1	<i>Analyse ultieme levensdoelen heden en verleden</i>	67
5.3.2	<i>Betekenisgeving aan het overlijden</i>	68
5.3.3	<i>Integratieproces van het overlijden in het huidige leven</i>	68
5.3.4	<i>Conclusie en toetsing hypothese</i>	71
5.4	Analyse derde respondente	72
5.4.1	<i>Analyse ultieme levensdoelen heden en verleden</i>	72
5.4.2	<i>Betekenisgeving aan het overlijden</i>	73
5.4.3	<i>Integratieproces van het overlijden in het huidige leven</i>	74
5.4.4	<i>Conclusie en toetsing hypothese</i>	77
6	Conclusies en aanbevelingen	81
6.1	Conclusies	81
6.2	Aanbevelingen	85
	Literatuurlijst	87
 Appendices:		
	Appendix A: Vragenlijst	91
	Appendix B: Codeboek	109
	Appendix C: Samenvatting respondenten analyse met SoMeCaM methode	121

Samenvatting

Ultieme levensdoelen, met name spirituele levensdoelen, ondersteunen de mens in het intense rouwproces van het verliezen van een kind. Ze geven de mens veerkracht en richting om verder te leven, waardoor er perspectief is om door te gaan, ook in situaties waarin de mens zich volledig hulpeloos voelt. Zo kan het verlies na verloop van tijd betekenis krijgen en kan deze ouder de ervaring beter integreren in haar levensverhaal.

Het verliezen van een kind is één van de zwaarste ervaringen van contingentie, dat inhoudt dat het ook heel anders had kunnen lopen. Bij rouw om kinderen, kunnen aanzienlijke complicaties optreden als het rouwproces niet goed verloopt. Essentiële factor is in hoeverre iemand bij het integratieproces, uitsluitend zoekt in de mens zelf en haar handelen in het dagelijks leven (immanentie). Of dat zij ook zoekt in verbinding met het grotere geheel; zowel met anderen (horizontale zelftranscendentie) als met een hogere macht (verticale zelftranscendentie). Spirituele levensdoelen geven meer ondersteuning dan immanente levensdoelen, waardoor de nabestaande eerder in staat is om de contingente gebeurtenis in te passen in haar leven.

De respondenten in dit *qualitative survey*, blijken zich na het overlijden bewuster te zijn van hun belangrijkste levensdoelen. Waar ze voor het overlijden positieve passieve ervaringen hadden in de transcendente dimensie, gebruiken de respondenten dit levensdoel nu actiever in hun dagelijks handelen. Dit is ook het geval bij hun immanente levensdoelen. De integratie in het eigen levensverhaal blijft veelal moeilijk, waarbij ze blijven wisselen tussen erkennen, acceptatie, en ook soms kunnen inzien dat er positieve gevolgen zijn, zoals een intenser contact met familie en vrienden.

Sleutelwoorden: betekenisgeving, ervaring van contingentie, immanentie, kind, levensverhaal, rouw, spiritualiteit, transcendentie, ultieme levensdoelen veerkracht, verlieservaring, zingeving.

1 Inleiding

1.1 Probleemstelling

De aanleiding van het onderzoeksonderwerp voor mijn scriptie voor de opleiding Geestelijke Verzorging binnen de Faculteit Filosofie, Theologie en Religiewetenschappen, heeft te maken met de confrontatie van een groot verlies in de persoonlijke sfeer. De laatste achttien jaar heb ik twee keer van dichtbij de ingrijpende situatie meegemaakt van ouders die hun kind verloren. Wat mij opviel, was dat de twee moeders op een geheel andere manier omgingen met het rouwproces en vervolgens dit ook op een andere manier inpasten in hun verdere leven. Het integratieproces van een dergelijk existentiële ervaring, lijkt per mens te verschillen. Misschien is het beter om te spreken van 'leren omgaan met een dergelijke ervaring', of, 'hoe deze in te passen in iemands leven'? Feitelijk is dit de kern van het rouwproces en dit wekte mijn wetenschappelijke nieuwsgierigheid.

Er wordt in de Westerse samenleving in het algemeen gesteld dat het verliezen van een kind één van de ergste dingen is, dat een mens kan overkomen. CBS cijfers tonen aan dat er in Nederland in 2013 ongeveer tweeduizend kinderen onder de dertig jaar zijn overleden (CBS 2014). Dit is een daling met ongeveer een derde ten opzichte van 2000, mede dankzij sterke verbeteringen in de medische wetenschap en een betere kennis van hygiëne en geboorte. Het percentage kinderen dat door 'uitwendige oorzaken' is overleden (hier horen ongevallen en zelfdoding bij), is in deze periode licht gestegen met 1% tot een totaalaandeel van 30%.

Dood en verlies zijn wezenlijke zaken in het leven. Geestelijke verzorgers komen regelmatig in aanraking met ouders die een kind hebben verloren. Niet iedereen is in staat om dergelijke existentiële, contingente gebeurtenissen na verloop van tijd goed in hun leven in te passen, zelfs niet met hulp van directe naasten. Scherer-Rath et al. vertalen contingentie als '*alles wat menselijk is, had anders kunnen zijn*' (2012, pag. 128). Contingentie is inherent aan de onvoorspelbaarheid van het leven en het is aan de mens, hoe zij met contingente gebeurtenissen omgaat. Door een goed inzicht in deze problematiek te ontwikkelen, is het vaak mogelijk om ouders betere ondersteuning te bieden. Hier wil ik met mijn masterscriptie graag een bijdrage aan leveren.

Mijn interesse voor dit onderwerp ligt bij de vraag hoe ouders betekenis geven aan het overlijden van een kind en hoe ze dit inpassen in hun huidige leven. De individuele situatie zal ongetwijfeld van invloed zijn op de wijze van het rouwproces. Hierbij kan bijvoorbeeld gedacht worden aan de leeftijd van de ouders, de leeftijd van het kind bij overlijden, de wijze van overlijden. De levensovertuiging van ouders kan hierbij ook een factor zijn.

Levensdoelen beïnvloeden de interpretatie bij het vinden van betekenis omtrent contingente gebeurtenissen, en het mogelijk inpassen ervan, in iemands huidige leven. Het onderzochte probleem van deze masterscriptie is, door middel van een kwalitatief onderzoek, te onderzoeken of huidige ultieme levensdoelen in het verleden zijn veranderd, als gevolg van de ingrijpende contingente levensgebeurtenis van het verliezen van een kind. Is het bijvoorbeeld mogelijk dat er een

verschuiving is geweest in bepaalde levensovertuigingen door deze intense verlieservaring? Kan het zijn dat ouders andere zaken in hun leven belangrijker zijn gaan vinden? De focus van deze masterscriptie ligt specifiek op de spirituele levensdoelen, die ingebed liggen in iemands persoonlijkheid. Na een theoretisch vooronderzoek, om inzicht te krijgen in rouw rondom kinderen en spirituele levensdoelen, zal op basis van een theoretisch kader, een empirisch onderzoek worden gedaan naar de gestelde probleemstelling.

Ter ondersteuning van de leesbaarheid, is in deze scriptie de vrouwelijke vorm aangehouden als verwezen wordt naar 'de mens' in het algemeen.

1.2 Doelstelling, vraagstelling en deelvragen

Dit onderzoek is bedoeld om inzicht te krijgen in het rouwproces van ouders die een kind hebben verloren. Hierbij wordt het verlies van hun kind als ervaring van contingentie opgevat, die als existentiële ervaring invloed heeft op iemands interpretatie van het eigen leven. De hoofdvraag van dit onderzoek gaat specifiek in *op de mogelijkheid of iemands spirituele ultieme levensdoelen kunnen veranderen door een existentiële, contingente gebeurtenis als het verliezen van een kind*. De insteek is een onderzoek naar het proces van betekenisgeving, het interpretatieproces van deze ervaring van contingentie en de invloed hiervan op iemands leven, dat aan de hand van de eigen ultieme levensdoelen wordt onderzocht. De volgende doelstelling en de vraagstelling zijn hiervoor gedefinieerd:

Doelstelling:

Inzicht krijgen in de wijze waarop een ouder haar huidige leven beoordeelt aan de hand van levensdoelen, na het verlies van een kind.

Vraagstelling:

Wat is de betekenis van spirituele ultieme levensdoelen van ouders voor het omgaan met het verlies van een eigen kind in hun huidige leven?

Om inzicht te krijgen in deze vraagstelling, is gekozen om de interpretatie van ervaringen van contingentie te analyseren met behulp van onderzoek naar spirituele ultieme levensdoelen. Levensdoelen geven weer wat iemand werkelijk belangrijk vindt. Ze komen tot uiting in de constructie van het levensverhaal met een plot, dat mensen telkens opnieuw maken om de samenhang te construeren tussen de losse gebeurtenissen in hun leven, zowel in het verleden, heden en misschien ook de toekomst, samen met hun levensdoelen (Kruizinga e.a., 2013, pag. 2).

De hoofdvraag van deze masterscriptie wordt opgesplitst in de volgende deelvragen:

1. Hoe verloopt het rouwproces bij nabestaanden in relatie tot de interpretatie van ervaringen?
2. Welke bijzonderheden spelen er bij het rouwproces van ouders om het verlies van een kind?
3. Wat zijn ultieme levensdoelen?
4. Wat is spiritualiteit?
5. Wat zijn spirituele ultieme levensdoelen?
6. In welke mate veranderen levensdoelen door een existentiële, contingente gebeurtenis als het verliezen van een kind?

Deze scriptie is als volgt ingedeeld. De eerste vijf deelvragen zullen worden onderzocht in een literatuurstudie. Dit onderzoek is de basis van het theoretische kader voor het empirische kwalitatieve vervolgonderzoek, dat antwoord zal proberen te geven op de laatste deelvraag. In het volgende hoofdstuk probeer ik antwoord te geven op de eerste deelvragen. Het rouwproces wordt in algemene zin beschreven, met een verdieping op de invloed van de levensfase van de ouder op haar interpretatie van de ervaring van contingentie. Vervolgens spitst dit rouwproces zich toe op het verliezen van een kind **(2)**.

Dan volgt de uitleg over (spirituele) ultieme levensdoelen en betekenisgeving van een ervaring van contingentie, waarbij ik antwoord probeer te geven op de volgende drie deelvragen**(3.)**. Daarna volgt de empirische opzet van het onderzoek, dat in het tweede deel van deze scriptie is uitgevoerd, en de operationalisering van het empirisch onderzoek ter beantwoording van de laatste deelvraag **(4.)**. Vervolgens zijn de onderzoeksresultaten beschreven, onderverdeeld per respondente **(5.)**. Tot slot zijn de conclusies rondom de gestelde probleemstelling opgenomen **(6.)**.

2 Het rouwproces

Het verliezen van een dierbare is een contingente gebeurtenis ten voeten uit. Dit hoofdstuk gaat in eerst instantie in op het verloop van het algemene rouwproces, met de nadruk op het psychosociale rouwproces **(2.1)**. Elke nabestaande krijgt te maken met innerlijke aanpassingen zodat deze, ingeval van ongecompliceerde rouw, na enige tijd weer kan functioneren in de sociale omgeving.

Psychosociaal verdriet, dat hier verder uitgewerkt wordt, zet een mens aan om opnieuw betekenis te geven aan haar leven, in de vorm van het aanpassen van het eigen innerlijk.

Vervolgens ga ik in op de invloed van het rouwproces tijdens de levensloop van mensen **(2.2)**. Tijdens deze levensloop vinden er veranderingen plaats die van invloed kunnen zijn op de manier van betekenisgeving. Dan wordt het rouwproces rondom kinderen omschreven, gekoppeld aan de tweede onderzoeksvraag **(2.3)**. Tenslotte geven de conclusies antwoord op de eerste twee onderzoeksvragen **(2.4)**.

2.1 Het psychosociaal rouwproces

Elke rouwende heeft, volgens Rando, het doel een gezonde manier te vinden om het verlies van een geliefde in haar leven in te voegen. Volgens haar suggereert het begrip "invoegen" een aanpassing, en ruimte voor een bepaalde situatie te maken (Rando, 2003, pag. 183). De essentie is dat een nabestaande zich zal dienen aan te passen aan de realiteit, om het verlies zo betekenisvol mogelijk in de rest van haar leven te integreren. Hoe deze integratie gebeurt, is vooral afhankelijk van psychologische omstandigheden zoals de persoonlijke kenmerken van de nabestaande, van de overledene, de omstandigheden rondom het overlijden, en de sociale omstandigheden. Hierdoor verschilt elk rouwproces per persoon en per omstandigheid.

Er is veel fundamenteel onderzoek gedaan naar rouw, onder andere door Bowlby en Parkes. Volgens Rando stellen zij dat de basis van rouw in het hechtingsproces van mensen ligt, dat zij als kind hebben geleerd bij hun moeder. De keerzijde van een dergelijk hechtingsproces is dat een mens rouwt om het verlies van een geliefd persoon. *'Verdriet is een eerste aanzetting tot de integratie: Verdriet is een deel van de rouw, maar rouw is niet noodzakelijkerwijs een deel van het verdriet. Rouw omvat meer dan verdriet'* (Rando, 2003, pag. 181 en 183). Daarmee wordt bedoeld dat de impact van rouw vergaand kan zijn, zowel in emotioneel als in praktisch, en in sociaal opzicht.

Polspoel omschrijft de psychosociale dimensie als de relatie *'tussen alles wat binnen in de rouwende afspeelt aan verdriet en gemis, en de wereld erom heen waarin zij leeft'* (2003, pag. 207-208). Hier krijgt een mens te maken met haar eigen persoonlijke aannames en overtuigingen uit eerdere ervaringen, die zij geïntegreerd heeft in haar manier van waarnemen, hoe zij tegen de wereld aankijkt, haar manier van denken en hoe zij automatisch handelt. Ook de hoop, de fantasieën,

dromen en iemands gevoel liggen hier opgeslagen. Dit wordt direct beïnvloed door de dood van een geliefd persoon (Rando, 2003, pag. 179-180).

Kruizinga et al. stellen dat iemands mentale en gedragsmatige 'framework' of *wereldbeeld*¹, de kern is van iemands persoonlijke identiteit (2013, pag. 3). Het is noodzakelijk om een dergelijk groot verdriet ten aanzien van iemands wereldbeeld te interpreteren, om het zo betekenis te kunnen geven en het te kunnen integreren in het eigen levensverhaal (Scherer-Rath et al., 2012, pag. 129) (Van den Brand et al., 2012, pag. 104-105). Het rouwproces is zo te beschouwen als een poging om om te gaan met de ervaring van contingentie en deze te integreren in iemands persoonlijk leven. Het is echter de vraag of dat lukt, of dat de nabestaande deze interpretatie meer functioneel toepast.

In dit persoonlijk levensverhaal vindt zoveel mogelijk een integratie plaats tussen belangrijke losstaande, ervaren gebeurtenissen tot een onderling samenhangend geheel. Deze gebeurtenissen vinden zowel in het verleden, heden als toekomst plaats, waarbij altijd sprake is van een tijdelijke samenhang. Bij elke nieuwe gebeurtenis, vindt er een herinterpretatie van deze samenhang plaats. Hierdoor is het construeren van levensverhalen een proces dat altijd doorgaat en waarin helder wordt waar de verteller op dat moment staat in de zelfinterpretatie van de ervaring van contingentie (Kruizinga et al, 2013, pag. 2) (Kruizinga et al., 2017, pag. 445).

Een contingente gebeurtenis als het overlijden van een geliefd persoon, heeft zeker invloed op iemands wereldbeeld, of, zoals Rando het noemt, '*iemands innerlijke wereld*' (Rando 2003, pag. 180) (Baltes & Baltes, 1990, pag. 233). Het veroorzaakt vaak een interpretatiecrisis, omdat het een breuk in iemands levensverhaal veroorzaakt (Hartog et al., 2017, pag. 6-7). In dat geval zal het verlies van een dierbare door het persoonlijk rouwproces, opnieuw betekenis moeten krijgen in iemands innerlijke wereld. Psychosociaal verdriet zet een mens aan het eigen innerlijk aan te passen om betekenis te zoeken en het verlies van een geliefde te kunnen integreren in het persoonlijke levensverhaal (Rando, 2003, pag. 186) (Hartog et al., 2017, pag. 7).

Het rouwproces kent taken waarbij de rouwende zelf eerst hard aan de slag dient te gaan om uit de eerste passieve modaliteit van het verdriet te komen. In deze passieve modaliteit is er sprake van *vermijding en ontkenning*. De vermijding is een afweermechanisme om de ergste emoties enigszins uit de weg te gaan, soms onbewust, soms bewust. De ontkenning komt volgens Rando (2003, pag. 185) als de nabestaande enigszins is gekomen van de schok. Dit is vooral bedoeld als '*emotioneel verdovingsmiddel*'. Kruizinga et al. benoemen deze modaliteit ook in hun onderzoek hoe om te gaan met de ervaring van contingentie (2017, pag. 447). In deze modaliteit is er nog niet begonnen met het proces van betekenisgeving, of mensen weigeren de situatie als probleem te schetsen dat een interpretatie of betekenisgeving noodzakelijk maakt. Het ontkennen is vooral gekoppeld aan coping gedrag², om de balans zo snel mogelijk te herstellen waardoor het normale leven door kan gaan en een interpretatiecrisis vermeden zou moeten uit een soort overlevingsstrategie.

¹ Voor de helderheid zal daarom zal de term '*wereldbeeld*' vanaf nu zo veel mogelijk gehanteerd worden als basis van iemands persoonlijkheid of identiteit.

² Later wordt dieper op dit coping gedrag in gegaan.

De volgende modaliteit noemt Rando *'de fase van confrontatie'* (2003, pag. 185, 187). In deze modaliteit wordt de rouwende zich volledig bewust van het verlies, en overziet en erkent de consequenties. Hier wordt het onmiddellijke verdriet het meest intensief beleefd. Alle emoties spelen hoog op: boosheid, opgewondenheid, protest en ook het grote verlangen naar de overledene. Deze modaliteit is noodzakelijk om het pijnlijke leerproces op gang te brengen om de rouwende persoon tot inzicht te doen komen dat veranderingen noodzakelijk zijn. Kruizinga et al. noemen dit in hun onderzoek naar contingentie ervaring, *'de modaliteit van het erkennen'* (2017, pag. 147-149). Hier worden vragen gesteld als *'Waarom moet dit gebeuren?'* Of *'Waarom ik?'* Daarnaast maken zij een onderscheid in *'erkennen'* en vervolgens *'accepteren'*.

In de acceptatie modaliteit is het verlies deel van iemands leven geworden. De persoon praat in een bepaalde passieve manier over wat haar is overkomen, ook al blijft het integreren van de verlieservaring in haar leven, nog steeds een strijd. Een voorbeeld: *'Dat is de grote cliché "dat het mij niet zal overkomen". Het is een heel proces van loslaten, maar dat zeker niet vanzelf gaat.'* (Kruizinga et al., 2017a, pag. 448-449) (Hartog et al., 2017, pag. 9).

Dan volgt de *'modaliteit van de aanpassing'* waarbij de verwachtingen die de nabestaande had ten aanzien van de overledene, grotendeels zijn losgelaten. Dit geleidelijke onthechtingproces, is van essentiële betekenis, waarbij iemands persoonlijkheid, leeftijd en mogelijke eerdere levenservaringen, van grote invloed zijn. Hierbij zijn zowel bewuste als onbewuste processen en activiteiten betrokken (Dokter & Verhage 2005, pag. 5-6) (Ensie, 2017) (Rando 2003, pag. 184, 186) (Hartog et al., 2017, pag. 7,9). Er ontstaat ruimte voor het zien van nieuwe mogelijkheden, en bepaalde waarden of relaties, worden belangrijker. Een voorbeeld: *'Ik geloof dat ik er doorheen moet. Dat er een reden voor is. Dat ik er iets waardevols van kan leren en niet doorgaan zoals vroeger.'* (Kruizinga et al., 2017a, pag. 448-449). Door deze *'herbezinning'* op de overledene, verandert langzamerhand de emotionele betrokkenheid. De nabestaande wordt zo instaat gesteld om een nieuwe relatie met de overledene op een andere basis ontwikkelen.

Er is eerder sprake van een vorm van aanpassing dan van een verandering, want bepaalde aspecten van het rouwen zal de nabestaande haar leven lang bij zich zal dragen. Rando noemt het dan ook *'een vorm van verzoening'*, omdat de nabestaande met het verlies vertrouwd wordt. Alleen dan is het volgens haar mogelijk om zich op een gezonde manier aan te passen aan het verdriet van de verlieservaring. In essentie blijft het zelfbeeld bestaan, andere onderdelen veranderen en er komen nieuwe bij. Dit vraagt om innerlijke integratie van het heden en verleden, die de nabestaande helpt hoe zij opnieuw een prettig leven kan leiden in de sociale omgeving (Rando 2003, pag. 188).

Naast het persoonlijk perspectief van de innerlijke wereld, probeert zij zich vanuit het perspectief van buitenaf, ook aan te passen. Zij zal na verloop van tijd weer tijd gaan besteden aan andere mensen, en mogelijk nieuwe interesses ontwikkelen. Dit zal ook haar weerslag hebben op haar hoop, overtuigingen, idealen en doelen in haar innerlijke leven. Om dit te bewerkstelligen, ontwikkelt de nabestaande nieuwe bestaansstrategieën om het verlies van de geliefde persoon te compenseren. Hiervoor zal zij vaak nieuwe rollen aannemen in de sociale omgeving, nieuwe vaardigheden en gedrag ontwikkelen, en tevens nieuwe relaties aan gaan (Rando, 2003, pag. 182).

Rando's onderzoek, sluit aan bij het onderzoek naar de ervaring van contingentie en de narratieve betekenisgeving van verschillende recente (promotie) onderzoeken bij de Leerstoel Empirische Religiewetenschappen binnen de Faculteit Filosofie, Theologie en Religiewetenschappen van de Radboud Universiteit, in samenwerking met het AMC Amsterdam. Zoals eerder gesteld, gebruikt dit onderzoeksprogramma de term '*wereldbeeld*' als basis van iemands identiteit: onderzoek van onder andere Scherer-Rath et al. (2012), Van de Brand et al., (2012), Scherer-Rath (2013), Van Straten et al. (2013), Hartog e al. (2017), Kruizinga et al. (2017a), en Kruizinga (2017b). Er wordt in deze masterscriptie een poging ondernomen om rouw niet alleen als een functionele verwerkingspoging te begrijpen, maar meer als een manier van omgaan met het verlies via een inhoudelijk-substantiële interpretatie van de ervaring van het verlies. Hierop kom ik later terug.

Het intensieve rouwproces genereert veel stress. Ieder mens ontwikkelt mechanismes om met verschillende soorten stress situaties om te gaan. Lazarus onderscheidt hier twee invalshoeken, wat bekend staat als 'coping'. Allereerst koppelt hij coping aan iemands persoonlijkheid, als karaktereigenschap zoals iemands cognitieve mogelijkheden. Daarnaast zijn het bewuste inspanningen om cognities, gedragingen en emoties te reguleren als gevolg van stressvolle situaties, die sterk afhankelijk zijn van leeftijd en omstandigheden, zoals financiële reserves en sociale ondersteuning (Lazarus, 1993, pag. 243-245). (Wortman & Cohen Silver, 1990, pag. 248). Deze bronnen kunnen belangrijk zijn in het omgaan met het verlies, omdat ze meer kans geven om de omgeving om hen heen beter te regelen, c.q. manipuleren.

De mate waarin iemand beschikt over coping mechanismes, zegt iets over haar sociale functioneren. Ook dit is volgens Rando een belangrijk onderdeel van het rouwproces, naast het psychosociale rouwproces (2003, pag. 183). Het onderzoek van Empirische Religiewetenschappen vult dit aan vanuit het contingentietraject, als de poging om ernaar te kijken welke interpretaties deze functionele mechanismen mogelijk maken. Daarnaast onderzoekt deze vakgroep in hoeverre deze interpretaties een integratie van de ervaring in het eigen bestaan mogelijk maken.

De bovenstaande beschrijvingen horen bij het ongecompliceerde rouwproces. Deze vorm van rouw kan enkele jaren duren, maar sommigen komen er zelfs nooit helemaal overheen (Rando, 2003, pag. 186)(Hartog et al., 2017, pag. 8). Met name in de confrontatiefase, waar normaal gesproken het onthechtingproces plaats vindt, kunnen complicaties optreden, waardoor er sprake kan zijn van gecompliceerde rouw. Het mededogen en het begrip van de mensen in de directe omgeving is in deze modaliteit essentieel voor de integratie van het verdriet, vooral als de schok groot is. Het blijkt echter dat de meeste mensen in hun ondersteunende omgeving echter na ongeveer een jaar al afhaken. Terwijl dan juist veelal het echte rouwen pas begint.

Reewijk-Boersma spreekt van gecompliceerde rouw als de rouwende nabestaande geen afstand kan doen van het verdriet, waardoor zij niet verder komt met haar leven (Reewijk-Boersma 1989, pag. 65-66). Als het verdriet onverwerkt blijft, wordt het vaak onderdeel van een depressie. Zeker als er eerder of ouder verdriet onder ligt, maar dit wordt vaak moeilijk onderkend. Hierdoor is de veerkracht minder groot, waardoor onder andere ouders van overleden kinderen het niet altijd lukt

om er alleen uit te komen. Bij alle vormen van gecompliceerde rouw, probeert de nabestaande twee dingen (Rando 2003, pag. 190):

- Aspecten van het verlies, het verdriet, en de gevolgen hiervan te ontkennen, te onderdrukken of te vermijden én
- Aan de geliefde persoon vast te houden door deze niet los te laten.

Omdat het zwaartepunt van deze scriptie niet specifiek op rouw is gefocust, ligt de nadruk meer op ongecompliceerde rouw. Gecompliceerde rouw is echter zeker een issue dat rond het overlijden van kinderen kan spelen.

2.2 Rouwverwerking tijdens de levensloop

Ouder wordende mensen vertonen grote onderlinge verschillen op medisch, psychologisch en sociaal gebied. Volgens Baltes & Baltes wordt dit veroorzaakt door de interactie tussen specifiek persoonlijke en maatschappelijke omstandigheden, waarmee mensen te maken krijgen, en de wijze waarop zij zelf 'het ouder worden' organiseren. Individuen veranderen naarmate ze in leeftijd toenemen, zowel geestelijk als fysiek. Hierdoor verandert in de loop van hun leven, hun mening over betekenisgeving en hun manier van leven (Baltes & Baltes, 1986 (pag. xxi-xxii), 1990 (18-21)) (Hartog et al., 2017, pag. 7).

Het blijkt dat vooral de persoonlijke overtuigingen mede bepalend zijn voor het ervaren welzijn. Baltes en Baltes hanteren een reeks subjectieve criteria die echter nauwelijks meetbaar zijn, onder andere de levenstevredenheid, het concept van het *Zelf*, eigenwaarde en ervaren of persoonlijke controle³. (Baltes & Baltes, 1990, pag. 3-4). Daarnaast benoemen zij ook een tweetal meer objectieve criteria.

Eenzijds gaat het om individuele *veerkracht*: is een mens instaat om levensdoelen en verwachtingen bij te stellen, als gevolg van veranderende interne en externe omstandigheden (Baltes & Baltes, 1990, pag. 3)? Dit werd eerder tevens door Rando (2003, pag. 188-190) en Dokter & Verhagen (2005, pag. 5-6) onderschreven.

Anderzijds geeft de mate van aanpassing of de 'gedragmatige kneedbaarheid'; inzicht in hoeverre een mens in staat is om veranderende omstandigheden in haar leven te integreren, zoals het ervaren om fysiek ouder te worden. Deze veranderingen, vinden ook doorlopend plaats in medisch, sociaal en/of psychologisch functioneren, waarbij afhankelijk van hun *aanpassingsvermogen*, mensen

³ Het gebruik van subjectieve criteria wordt enigszins ondermijnd door de flexibiliteit en de kneedbaarheid en de aanpassingsmogelijkheid van de geest. Het is mogelijk dat ze te veel invloed hebben in de definities van succesvol ouder worden. (Baltes & Baltes, 1990)

verschillende soorten coping gedrag voor verschillende situaties kunnen ontwikkelen. Baltes en Baltes stellen echter dat deze beide, meer objectieve, aspecten en subjectieve aspecten, als betekenis van het leven, als 'een Gordiaanse knoop' in elkaar overlopen (Baltes & Baltes, 1990, pag. 4).

Het is daarnaast de vraag in hoeverre de persoon beschikt over coping bronnen, die onderdeel uitmaken van iemands wereldbeeld (Wortman & Cohen Silver, 1990, pag. 248). Hierbij gaat het om de mate van gezondheid en cognitieve mogelijkheden, maar daarnaast ook om iemands financiële reserves en sociale ondersteuning. Deze coping bronnen nemen over het algemeen af bij het ouder worden, zoals de socio-economische status en het inkomensniveau. Volgens Rando kunnen deze bronnen een belangrijke rol spelen in het omgaan met verlies, omdat ze meer kans geven om de omgeving beter te kunnen regelen, c.q. manipuleren, waarbij sociale ondersteuning zeker de belangrijkste is (Rando, 2003, pag. 183). Jongere mensen hebben vaak meer sociale ondersteuning dan oudere mensen. Dit komt omdat ouderen over het algemeen minder mensen zien, minder frequent en minder vaak deel uitmaken van sociale groepen.

Wortman en Cohen Silver gaan verder op deze levensduur theorie op het thema verlies en rouw (1990, pag. 247). Zij stellen dat het moment van het verlies in de levenscyclus sterk bepalend kan zijn voor de rouwende persoon, om een subjectieve inschatting te maken van de invloed van het verlies. Hartog et al. onderschrijven dit (2017, pag. 7). Zo kan een oudere vrouw vanaf een bepaalde levensfase verwachten dat haar partner eerder overlijdt dan zij, omdat er al meerdere weduwen zijn van haar eigen leeftijd. Wortman en Cohen Silver hebben uitvoerig onderzoek gedaan naar dit fenomeen. Zij noemen dit '*on time*'. Echter het overlijden van een kind blijft altijd '*off time*'; het zal nooit natuurlijk worden dat een ouder haar eigen kind overleeft. Dit onderschrijven Hartog et al. waardoor het een negatief effect heeft op het innerlijk integratieproces (2017, pag. 10).

Ook Wortman en Cohen Silver (1990, pag. 248, 258) onderkennen net als Kruizinga et al. (2017a, pag. 448-449) het belang van de positieve verandering, die uit hun onderzoek naar het rouwproces naar voren komt. Voor ouders die een kind verliezen, zou deze vooral in veerkracht en mogelijk zelfs persoonlijke groei gezocht kunnen worden. Znoj en Keller (2002, pag. 562) onderschrijven het belang van persoonlijke groei in hun eigen onderzoek. De ervaring van eerdere stressvolle crisissen kan een positieve invloed hebben in de interne integratie van het verlies, zeker als de persoon zelf ouder is. Uit het onderzoek naar ervaringen van contingentie van Kruizinga et al. (2017a, pag. 449) blijkt dat sommige kanker patiënten instaat zijn om te ervaren dat hun ziekteproces hen meer bewust maakt van hun leven, en mogelijk meer plezier oplevert in het hier en nu. Daarnaast maakt het hen bewuster van hun persoonlijke waarden en hun belangrijke relaties met anderen.

Wortman en Cohen Silver (1990, pag. 258) constateren vervolgens dat de religieuze overtuiging van mensen een belangrijke bron van zelfbescherming lijkt te zijn voor de eerste, in potentie overweldigende effecten van interpretatiecrisissen, zoals rouw om een geliefde persoon. Religie op zichzelf wordt volgens deze psychologen niet direct geassocieerd met een betere aanpassing na een

traumatische gebeurtenis. Vanuit intrapsychisch perspectief is wel te verklaren dat als iemand gelooft dat zij persoonlijke steun van God ontvangt, dat zorgt voor minder depressieve symptomen, zelfs onafhankelijk van sociale ondersteuning.

Het is belangrijk om te weten dat het onderzoek uitgangspunt van Wortman en Cohen Silver functionalistisch is. Zij gaan uit van het gedrag en de houding van de rouwende, waarop coping gedrag is gebaseerd. Het doel hiervan is dat het de rouwende persoon iets oplevert op sociaal, medisch en psychologisch vlak. Deze scriptie wordt echter geschreven vanuit de Religiewetenschappelijke invalshoek, die zich expliciet richt op de substantieel inhoudelijke kant. Het geeft onder andere antwoord op vragen zoals *"Wat is de dieperliggende oorzaak van dit gedrag en de houding?"* Hierbij gaat het over zaken als interpretaties van ervaringen van contingentie, gebaseerd op overtuigingen en wereldbeelden, die uiteindelijk het handelen van mensen bepalen. Vanaf nu zal dit samengetrokken worden in de term 'wereldbeeld'. De integratie van de nieuwe situatie in iemands wereldbeeld, is een substantiële vorm van omgaan met ervaringen van contingentie.

Ondanks dat de onderzoekers, waar net naar is verwezen, dus het functionalistische uitgangspunt hanteren in hun onderzoek, kan het wel een indicatie geven dat er mogelijk iets verandert aan de onderliggende overtuigingen van een rouwende persoon. Waar onder andere Rando (2003) uitsluitend onderzoek deed direct na het overlijden, analyseren Wortman, Silver Cohen en McIntosh (1990) lange termijn onderzoeken. Er blijken onderlinge verschillen te bestaan *'tussen mensen in het verwerken van hun verdriet en het meesterschap krijgen over een sterfgeval'* (Wortman & Cohen Silver, 1990, pag. 233) waarin zij een opmerkelijk fenomeen⁴ constateren. Er blijkt namelijk een voorspelbaarheid te zijn van de houding van een rouwende op de lange termijn. Pijnlijke herinneringen vervagen wel enigszins in de tijd, maar er blijkt geen echte verandering te zijn, zelfs niet na een lange periode van bijvoorbeeld 25 jaar of langer. Deze houding blijkt in hoge mate voorspelbaar te zijn op basis van de houding van de rouwende een maand na het overlijden van de geliefde persoon (Wortman & Cohen Silver, 1990, pag. 251) (McIntosh et al., 1993, pag. 819). Blijkbaar zijn sommige mensen meer instaat om zich aan te passen dan anderen, zelfs binnen een beperkte periode direct na het overlijden. De kern van deze houding lijkt te liggen in het feit dat de rouwende op korte termijn betekenis heeft kunnen geven aan het verlies, die afhankelijk is van hun persoonlijke interpretatie. Dit heeft te maken met de innerlijke veerkracht, die essentieel is bij het aanpassen van iemands overtuigingen en normen en waarden. Hier kom ik later op terug.

Daarnaast concluderen Wortman, Cohen Silver en McIntosh dat religiositeit⁵, de innerlijke ervaring, invloed heeft op het integratieproces dat het achterliggende geloofssysteem mensen ondersteunt, met het ordenen van de ervaringen om een realiteit te scheppen die zij verwachten, ook al is er geen

⁴ Of her-analyse van dat afkomstig van andere lange termijn onderzoeken

⁵ Hierbij dient expliciet aangegeven te worden dat deze onderzoekers religiositeit uitsluitend binnen geïnstitutionaliseerde religies hebben onderzocht.

objectieve basis voor (Wortman & Cohen Silver, 1990, pag. 245-246) (McIntosh et al., 1993, pag. 814). Hoe religieuzer iemand is, en hoe meer deze deelneemt aan religieuze bijeenkomsten, des te positiever dit gerelateerd is aan het sneller vinden van een bevredigende betekenis voor een negatieve gebeurtenis. Des te meer iemand instaat is om betekenis te geven, des te meer deze persoon instaat is om zich aan het verlies aan te passen. Dit is niet alleen op korte termijn, maar vooral ook de cognitieve integratie op de langere termijn, tot 18 maanden na de gebeurtenis. Dit wordt volgens de onderzoekers mogelijk verklaard door veronderstelde gedeelde waarden ten aanzien van de dood binnen een religieuze gemeenschap. Ook hier ligt de koppeling met persoonlijke veerkracht en iemands wereldbeeld.

Ondanks dat zij aangeven dat dit gevoel van religiositeit niet objectief meetbaar is, stellen de onderzoekers dat religie belangrijk kan zijn in omgaan met verlies. Feitelijk bevestigen zij hiermee hoe belangrijk het is dat er substantieel onderzoek gedaan dient te worden naar de achterliggende redenen van het gedrag en de houding van mensen. Daar waar de psychologie het gedrag als invalshoek heeft, ligt hier expliciet de toegevoegde waarde van onderzoek door Religiewetenschappen en Theologie, aan wat er aan dit gedrag ten grondslag ligt, namelijk 'de innerlijke wereld', zoals benoemd in paragraaf 2.1 (Rando, 2003, pag. 180) (Baltes & Baltes, 1990, pag. 233).

2.3 Rouw om kinderen

Een kind verliezen wordt als onnatuurlijk ervaren, dat is al eerder gesteld. Wie een kind verliest, verliest een deel van zichzelf. '*Het is de hel*', noteert Reewijk-Boersma als ervaring van een moeder (1989, pag. 24). Ouders voelen alsof zij een deel van hun toekomst verliezen. Dit hangt samen met het feit dat in onze samenleving en cultuur een kind een andere status heeft gekregen dan vroeger. Het is grotendeels het gevolg van een verbetering van de medische wetenschap, betere kennis van hygiëne en kennis over geboorte. Door de mogelijkheid van voorbehoedsmiddelen, is de geboortesterfte sterk afgenomen (Berg 1997, pag 17-20). Soms spreken mensen wel eens over '*We nemen een kind*' of hebben ze het over '*het recht hebben op kinderen*', naast de wens van het krijgen van een gezond kind. Als een kind dan overlijdt, is de schok des te groter waarbij grote verwarring, ontredde en machteloosheid ervaren wordt, of zelfs woede, agressie of schuldgevoelens (Reewijk-Boersma 1989, pag. 23-24). Ouders lopen het risico last te krijgen van verschillende psychische en psychologische problemen, zoals depressie, ontkenning, slaapproblemen, angst, somatische klachten, alcohol misbruik en het verliezen van de eetlust (Dijkstra 2000, pag. 13-15, 99-102). Soms zijn er ook gevoelens van schaamte, als er sprake is van suicide.

Pas de laatste jaren is het onderzoek naar het effect van kindersterfte op ouders toegenomen. Uit de analyse van Dijkstra blijkt dat een groot aantal factoren van invloed zijn op het integratieproces van de ervaring van contingentie rondom het verlies van een kind, waarbij de kans op complicaties groot

zijn (Dijkstra 2000, pg. 7-8, 192-194). Hoe ouder het kind, hoe groter de psychische klachten zijn, zeker als de ouders relatief jong zijn. Dit komt mogelijk door een groter hechtingsproces met de kinderen en de concretere verwachtingen rondom bijvoorbeeld afstuderen, een relatie en kleinkinderen. Volgens Van den Berg zijn het vaak deze verloren verwachtingen die mensen hebben ten aanzien van hun kinderen, en de oorzaak zijn van een veranderde zingeving bij het verliezen van een kind. Het veroorzaakt een grote discrepantie ten opzichte van bestaande overtuigingen en toekomst verwachtingen die de ouders hadden. De grootste risico groep zijn ouders waarbij een kind is overleden door een ongeval of door suïcide. (Van den Berg, 1997, pag. 25-26) (Rando, 2003, pag. 190).

Dijkstra verwacht dat de mogelijkheid om een nieuw kind te krijgen, een positieve invloed heeft op het integratieproces. Daarnaast vertonen oudere ouders over het algemeen een minder sterk rouwproces (Dijkstra 2000, pag. 192). Mogelijk beschikken deze ouders over een grotere levenservaring, waardoor zij misschien beter instaat zijn om innerlijk een dergelijke stressvolle, contingente, existentiële gebeurtenis beter te verwerken. Vaak beschikken oudere ouders ook over een uitgebreider en vooral steviger sociaal netwerk waarop ze terug kunnen vallen.

Onderzoek uit verschillende bronnen toont aan dat beide ouders evenveel stress en psychische problemen ervaren bij het overlijden van hun kind. Het zijn echter vooral de vaders die het grootste gevaar van psychische schade lopen (Dijkstra 2000, pag. 193-194). In eerste instantie krijgt de moeder vaak de meeste aandacht, terwijl onderschat wordt dat de vader dezelfde ervaring van verlies en verdriet heeft. In toenemende mate bouwen vaders tegenwoordig een hechtere relatie met hun kinderen op, vooral de vaders die meer betrokkenheid met het gezin vertonen en huishoudelijke taken op zich nemen. Zij hebben de neiging om hun verdriet uit te stellen, en in eerste instantie dus minder rouwreacties te laten zien, terwijl zij de zorg van het gezin op zich nemen. Dit wordt niet altijd onderkend door de omgeving. Dit kan voor een deel ook te maken hebben met het feit dat emoties tonen, zowel door de omgeving, als ook door de vader zelf, nog vaak gezien wordt als 'niet mannelijk'.

Zeker in geval van een ongeval of suïcide, hebben vaders extra problemen door sterkere rouwreacties en psychische problemen. Zij lijden extra onder het feit dat zij geen controle hadden over deze situatie vanuit hun rol als beschermer van het gezin. Het geeft hen vaak een extra gevoel van schuld en machteloosheid. Van den Berg omschrijft dit als een *identiteitscrisis* die het zelfvertrouwen en ook de zingeving van een vader kan raken (1997, pag. 21ev.).

Ouders hebben in dit geval niet alleen te maken met het integreren van hun eigen verdrietige ervaring in hun leven, maar ook dat van hun partner. Omdat ieder zijn eigen stress en verdriet op haar eigen manier verwerkt, kan dit een extra complicatie geven binnen de relatie van de ouders. Onderzoek toont aan dat ouders in de loop van de tijd na het overlijden, steeds minder steun bij elkaar vinden. Hierdoor ervaren ze meer wederzijdse ontevredenheid in hun relatie, of komt de relatie onder druk te staan. Ongeveer de helft van de huwelijken leidt tot een scheiding (Dijkstra 2000, pag. 103-105, 157-165) (Berg 1997, pag. 10) (Reewijk-Boersma 1989, pag. 25).

Vijftig jaar geleden kwam het nog voor dat een doodgeboren kind of die kort na de geboorte overleed, bij de moeder weggehaald werd. Soms werd haar niet verteld waar het kindje begraven lag. De gedachte was dat het beter was om te zwijgen en de moeder hier niet mee te confronteren. Op deze manier '*zouden ze het gemis zo weinig mogelijk voelen*' (Polspoel 2003, pag. 53) (Berg 1997, pag. 79-80). Bejaarde mensen ervaren echter vaak opnieuw het verdriet om hun kinderen. Er was vroeger niet altijd 'tijd' om te rouwen. Daarnaast werd ook verwacht dat de ouders 'flink moesten zijn' waardoor er geen ruimte was voor emoties (Reewijk-Boersma 1989, pag. 24).

Als er problemen ontstaan in het integratieproces, zal het niet gemakkelijk zijn voor ouders om op een goede manier betekenis te kunnen geven aan de ervaring van contingentie en dit proberen te integreren in hun levensverhaal. Doorgaan met een eigen leven in een gecompliceerd rouwproces, kan dan moeilijk zijn voor ouders. Familie en vrienden onderschatten vaak sterk dat deze ouders op langere termijn sociale ondersteuning nodig hebben (Dijkstra 2000, pag. 202). Zij hebben vaak vooral behoefte aan een zwijgende aanwezigheid en hebben ze een grote behoefte aan praten over de gebeurtenis.

Het is juist de behoefte aan telkens opnieuw hetzelfde te vertellen, waar de omgeving op afhaakt. Daarnaast proberen hun naasten hen te steunen en te troosten, maar vaak zijn hun woorden onbedoeld niet altijd even goed gekozen of soms zelfs misplaatst; '*Gelukkig heb je nog een kind*', of '*Je bent nog jong genoeg om nog een kind te krijgen*', vallen verkeerd bij rouwende ouders. Door deze mismatch komen de ouders in een soort isolement ten opzichte van deze omgeving, omdat ze zich in hoge mate onbegrepen voelen (Van den Berg 1997, pag. 9) (Reewijk-Boersma 1989, pag. 25).

Net als Wortman, Silver Cohen en McIntosh (1993, pag. 814), komt Reewijk-Boersma tot de conclusie dat deelname aan een geloofsgemeenschap, nabestaanden helpt bij het sneller accepteren van het verlies. Het sociale vangnet is ingebouwd in dergelijke gemeenschappen, net als het delen van hetzelfde waardestelsel, zeker omdat vaak ook familie en vrienden hiertoe behoren. Religiositeit kan ouders helpen als zij geloven dat hun kind '*door God terug naar huis geroepen is*'. Het geloof kan echter ook een sociaal isolement opleveren, ingeval de ouders onderdeel uitmaken van bepaalde streng-christelijke gemeenschappen in de situatie van suicide, waar deze niet geaccepteerd wordt. (Reewijk-Boersma 1989, pag. 27)

Waar vroeger de geïnstitutionaliseerde religies een collectief helder antwoordenkader boden voor onderwerpen als leven en dood, beschikken steeds meer mensen over een individualistische levensbeschouwing (Hart & Dekker, 2006, pag. 156-157). De bijbehorende verhalen, de ervaring van een hogere macht en gebruiken bij de essentiële draaipunten in het leven, zijn hierdoor weggevalen. Juist bij een dergelijke existentiële, ervaring van contingentie als het overlijden van een kind, is er grote behoefte aan structuur en houvast om de integratie te ondersteunen.

Dalferth en Stoellger noemen de discrepantie tussen de confrontatie tussen de ervaring van een contingentie met het bestaande wereldbeeld, een *interpretatiecrisis* (2007, pag. 13-14). Kruizinga et

al. omschrijven deze crisis door een plotselinge verandering in levensperspectief, er een herinterpretatie van iemands leven noodzakelijk is (Kruizinga et al, 2013, pag. 2). Bij een dergelijke crisis vindt er een soort van test plaats op hun persoonlijk antwoordenkader; biedt het voldoende inzicht en houvast? Lijden zonder de persoonlijke ervaring van betekenisgeving, wordt in onze samenleving in toenemende mate als zinloos ervaren. Hierdoor wordt het gevoel van ontredde en machteloosheid vaak groter. Dit gevoel kan een aanzienlijke verschuiving brengen in de zaken die als belangrijk worden ervaren, zoals levensstijl, carrière maar ook in hogere waarden die een mens voor zichzelf hanteert. Niet zelden gebeurt het dat ook gelovige mensen in een dergelijke crisis (tijdelijk) van hun geloof vallen, waarmee tegelijkertijd afscheid wordt genomen van dit antwoordenkader. Dit kan mogelijk ook nog een versterking van de crisis veroorzaken (Van den Berg 1997, pag. 26). Hierop kom ik later op terug.

2.4 Conclusies rondom rouw

In dit hoofdstuk heb ik de eerste twee onderzoeksvragen onderzocht:

- 1 *Hoe verloopt het rouwproces bij nabestaanden in relatie tot de interpretatie van ervaringen?*
- 2 *Welke bijzonderheden spelen er bij het rouwproces van ouders om het verlies van een kind?*

De ingrijpende existentiële gebeurtenis als het verliezen van een geliefde, geeft een ervaring van contingentie. De hierdoor ontstane breuk in iemands levensverhaal, heeft effect op iemands waarneming, de manier van denken én gedrag en op iemands wereldbeeld, iemands persoonlijke identiteit. Psychosociaal verdriet zet een mens aan om opnieuw betekenis te geven aan haar leven in de vorm van het aanpassen van het eigen innerlijk en te trachten om deze gebeurtenis te integreren in het persoonlijk levensverhaal.

In eerste instantie zal er vaak sprake zijn van ontkenning, als afweermechanisme om de ergste emoties enigszins uit de weg te gaan. De nabestaande denkt dat hierdoor het normale leven weer door kan gaan en wil zo een interpretatiecrisis vermijden. Na deze moeizame en passieve modaliteit, begint het pijnlijke leerproces om te erkennen dat er een geliefd persoon is overleden en de consequenties ervan te aanvaarden. In deze modaliteit van confrontatie wordt het verdriet het meest intensief beleefd. Als de ergste emoties zijn gezakt, zal de nabestaande het verlies accepteren. Ook alle verwachtingen die de ouder had ten aanzien van de toekomst van dit kind, zullen losgelaten moeten worden. Dit onthechttingsproces gaat geleidelijk en is van essentiële betekenis, en is mede afhankelijk van de persoonlijkheid, leeftijd en eerdere levenservaringen.

Vervolgens is er sprake van een vorm van 'verzoening'; de nabestaande raakt vertrouwd met het verlies. Het eigen wereldbeeld zal moeten worden aangepast om zo het verlies als betekenisvol te kunnen zien en inpassing in het persoonlijk levensverhaal voor een volledige integratie is

noodzakelijk. Hierbij zijn zowel bewuste als onbewuste processen en activiteiten betrokken. De verlieservaring van een geliefde is echter vaak te groot om volledig verwerkt te worden. Er is eerder sprake van een aanpassing van iemands wereldbeeld. Daarbij is het mogelijk dat het rouwproces, en het hieraan gekoppelde proces van betekenisgeving, ook haar weerslag heeft op de ultieme levensdoelen van de nabestaande.

Sommige mensen kunnen blijkbaar zich sneller aanpassen en betekenis geven aan het overlijden van een geliefde dan anderen. Dit heeft te maken met de innerlijke veerkracht, die essentieel is bij het aanpassen van iemands overtuigingen, waardoor het zelfs mogelijk is om na verloop van tijd, persoonlijke groei te ervaren. Anderzijds is het afhankelijk van de mate waarin iemand in staat is om veranderende omstandigheden in haar leven te integreren.

Mensen met een levensbeschouwing, vinden sneller betekenis voor het overlijden dan anderen, zowel op korte als op de langere termijn. Dit komt vooral door het waardenkader over leven en verlies. Een goede innerlijke integratie en iemands functionele aanpassing en gedrag aan de sociale omgeving, hebben invloed op elkaar.

Een kind verliezen wordt ervaren als onnatuurlijk. Zeker bij ouders die een kind hebben verloren, lijkt de sociale omgeving nog essentiëler om de ervaring van isolement te voorkomen. Het komt voor dat mensen (tijdelijk) van hun geloof afstappen als het moeilijk is om betekenis te vinden binnen de eigen levensbeschouwing. In sommige streng-christelijke kringen is suïcide niet geaccepteerd, wat een gevoel van verlatenheid kan veroorzaken bij ouders.

Vaders hebben vaak meer problemen met het rouwproces, niet alleen vanwege de grotere sociale aandacht voor moeders. Het eigen gevoel als beschermer van het gezin kan aangetast zijn, omdat de vader het overlijden van het kind niet kon voorkomen. Dit negatieve gevoel kan versterkt worden als het overlijden door een ongeluk of (zelf)moord plaatsvond. Met name bij de oudere en bejaarde generatie kan er sprake zijn van uitgestelde rouw, waarbij op latere leeftijd alsnog een rouwproces op gang komt.

Ongeveer de helft van de gezinnen met een overleden kind, gaan scheiden, als ouders elkaar niet de ruimte kunnen geven voor hun individuele rouwproces. In het tegenovergestelde situatie vindt er juist een verdieping van de relatie plaats en ontstaat er meer respect voor elkaars eigenheid. Oudere ouders laten daarnaast vaak meer veerkracht zien, waardoor zij hun emoties beter verwerken, mogelijk door meer levenservaring.

Hiermee is antwoord gegeven op de eerste twee onderzoeksvragen.

3 Betekenisgeving, levensdoelen en spiritualiteit

In aansluiting op het vorige hoofdstuk, kwam het onderwerp betekenisgeving al enkele keren ter sprake. Het belang ervan zal in dit hoofdstuk verder uitgediept worden in relatie met de derde onderzoeksvraag: *Wat zijn ultieme levensdoelen?* In eerste instantie leg ik uit wat levensdoelen zijn en hoe deze onlosmakelijk verbonden zijn met betekenisgeving en iemands identiteit **(3.1)**.

Vervolgens gaat **3.2** in op de vierde en vijfde onderzoeksvraag: *‘Wat is spiritualiteit nu precies?’* en *‘Wat zijn spirituele ultieme levensdoelen en wat is de relatie met betekenisgeving?’* Er wordt afgesloten met conclusies **(3.3)**.

3.1 Betekenisgeving en ultieme levensdoelen

Ieder mens krijgt in haar leven te maken met ervaringen van contingentie, heftige, onverwachte gebeurtenissen, die positief kunnen zijn, zoals geboorte of trouwen, maar ook negatief, zoals ziekte of overlijden. Contingente gebeurtenissen zijn per definitie inherent aan de wereld zelf en hiervoor zijn niet altijd logische verklaringen beschikbaar. Het is afhankelijk van de persoon hoe zij omgaat met contingentie, hoe zij betekenis geeft aan deze ervaringen in haar leven. Mocht er geen verklaring te vinden zijn in de concrete, existentiële wereld, dan is een natuurlijke reactie van veel mensen om te zoeken naar andere oorzaken, bijvoorbeeld bij een hogere macht, in welke vorm dan ook, of in een ‘andere wereld’.

Kruizinga et al. stellen dat mensen een levensverhaal construeren om een samenhangende betekenis te geven, al is het maar theoretisch, aan de ingrijpende gebeurtenissen die hen overkomen. *‘Op deze wijze staan ze zichzelf toe om hun eigen plausibiliteitsstructuur te creëren, van waaruit zij hun dagelijks leven interpreteren’* (Kruizinga et al., 2017, pag. 445). Het verhaal is belangrijker dan de afzonderlijke ervaringen, die telkens de aanzet zijn voor een nieuwe verhaallijn (zie 2.1).

Vooraf een interpretatiecrisis als gevolg van losstaande contingente gebeurtenissen, zetten mensen aan tot zelfreflexie en zelfevaluatie *‘over wie ze zijn en waar we heen willen in het leven’* (Kruizinga et al., 2017, pag.445). Scherer-Rath et al. (2012, pag. 129) stellen vast dat wanneer een mens niet instaat is om deze gebeurtenissen goed te integreren in haar levensverhaal, de ontwikkeling van de persoonlijke identiteit stagneert en er melancholische, depressief achtige klachten boven kunnen komen. Dit komt overeen met de eerdere conclusie van Reewijk-Boersma (1989, pag. 65-66).

Onder iemands levensverhaal liggen iemands persoonlijke overtuigingen die haar spreken en handelen bepalen (Cobb 2012, pag. 112). Overtuigingen vertalen mensen concreet in persoonlijke wensen, behoeften en doelen, net als persoonlijke normen en waarden (Schnell, 2003, pag. 90). Strasser, fenomenoloog en psychisch filosoof (1951, pag. 204), stelt dat aan de basis van al ons gedrag, primaire gevoelsimpulsen of emoties staan waarin de mens bepaalt wat ‘goed’ en ‘slecht’ is.

Dit wordt onderschreven door Frijda (2008, pag. 235 & 257), die uitgaat van pijn- en plezier gevoelens, die leiden tot een toestand van actiebereidheid. Op grond van haar intenties, of op basis van *'gevoelssturing'* zoals Strasser (1951, pag. 145) het stelt, bepaalt de mens vervolgens een levensdoel en de bijbehorende handelingen om zo een bepaald eindresultaat te behalen. Hierdoor ontstaat een gevoel van welbevinden of welzijn.

Persoonlijke doelen bepalen iemands perceptie op een bepaalde gebeurtenis en *'geven hierdoor uitdrukking aan wat mensen echt belangrijk vinden'*, en zetten mensen aan tot handelen. Hier ligt de basis van iemands persoonlijke identiteit, waarbij deze levensdoelen als *'onvervangbaar en ultiem'* worden neergezet (Scherer-Rath et al., 2012, pag. 131) (Brand van den, et al. 2012, pag. 106) (Kruizinga et al., 2013, pag. 2). *'Levensdoelen zijn geïntegreerd in de mens, in haar persoonlijk waardesysteem'*, dat onderdeel uitmaakt van een interne regulatie van het gedrag (Westerhof & Bohlmeijer 2010, pag. 71-74). Ook de persoonlijke maatstaven van beloning en straf zijn op deze manier geïnternaliseerd. Daarnaast zorgt de interne regulatie voor identificatie: het specifieke gedrag draagt bij aan waarden die een mens belangrijk vindt in het leven. In aansluiting bij paragraaf 2.1 en 2.2, noemen Scherer-Rath et al. deze basis *'het wereldbeeld', 'het geheel van cultuur en levensbeschouwing van waaruit een mens leeft'* (2013, pag. 236).

Ultieme levensdoelen zijn dus geen instrumentele doelen, die aanzetten tot directe concrete handelingen, maar abstracte doelen. Persoonlijke abstracte doelen, verlangens en strevingen zijn uiterst belangrijk voor iemands betekenisgeving aan existentiële gebeurtenissen, zoals leven en dood (Emmons, 2005, pag. 732, 734). Gebeurtenissen worden positief of negatief beoordeeld op ervaring door levensdoelen. Afhankelijk hiervan worden betekenisvolle ervaringen zoveel mogelijk geïntegreerd in het levensverhaal (Van Straten et al., 2013, pag. 235-236) (Westerhof & Bohlmeijer, 2010, pag. 137-141). Zoals eerder gesteld, relateren Baltes en Baltes (1990, pag. 3) levensdoelen zowel aan individuele veerkracht, als aan de mate waarin iemand in staat is om veranderende omstandigheden in haar leven te integreren, zoals bijvoorbeeld om te kunnen gaan met stressvolle gebeurtenissen.

Een abstract of ultiem levensdoel, heet bij Strasser (1951, pag. 165) een *bedoeling*, een doel dat alleen in onze fantasie, in ons denken en in onze plannen bestaat. Een ultiem levensdoel kan uitsluitend geconcretiseerd worden door deze om te zetten in concrete doelen om ze te realiseren. Een vakantie in Spanje is concreet. De achterliggende bedoeling is de behoefte aan ontspanning die aan deze vakantie ten grondslag ligt. Om invulling te geven aan een dergelijk ultiem levensdoel, zijn er vele doelen mogelijk, zelfs tegenstrijdig aan elkaar en de mens kan deze volledig vrij kiezen. Levensdoelen kunnen alleen maar tijdelijk bevredigd worden en zijn onvervangbaar. Het is een streven die volgens Emmons (2005, pag. 294) leidt tot een motivatie georiënteerd principe dat samenhang en continuïteit geeft in het dagelijkse handelen. Scherer-Rath et al. onderschrijven dit (2012, pag. 131).

Volgens Strasser bepalen het verstand en het gevoelsleven van de mens samen de menselijke eigenheid. Dit gevoelsleven ligt verankerd in het *gemoed*, het meest individualistische en het kwetsbaarste van de mens. Elk mens heeft betekenisvolle, echte en onderscheidene ervaringen opgedaan in haar leven, die weinig flexibel zijn. Door de permanente weerslag van verschillende levenservaringen in het gemoed, wordt de mens ontvankelijker voor bepaalde ultieme levensdoelen en juist niet voor andere. Op basis van het gemoed, kiest de mens ultieme levensdoelen, of wijst deze af. Alles wat betrekking heeft op het gemoed, raakt altijd de sfeer van het eigen-zijn, intimiteit en verborgenheid die wij dan ook '*persoonlijk*' noemen. Het gemoed is juist dat wat de mens een uitgesproken weinig veranderende eigenheid verleent (Strasser 1951, pag. 175). Claudia Törpel sluit hierbij aan als zij het gemoed omschrijft als '*de totaliteit van de gevoelens op niveau van de ziel, gedachten en impulsen van de wil*' (2010, pag. 183).

Zeker in het moderne leven, is het gemoedsleven van een individu belangrijker dan in een traditionele samenleving, waar een zekere starheid is ten aanzien van het omgevingsbepaalde bestaan. Het gemoed is een soort toetssteen bij nieuwe ervaringen. Strasser stelt "*dat de verscheidenheid van de bedoelingen van de moderne mensheid in de eerste plaats een uitdrukking is van de individualisering van het gevoelsleven. De 'verticale verbindingen' tussen voelen en praktisch verstand zijn hier dan ook uiterst belangrijk*" (1951, pag. 174). Een individu wordt, volgens hem, daarom gekenmerkt door haar verstand én geestelijke individualiteit, verankerd in het gemoed.

Vervolgens koppelt Strasser de menselijke individualiteit aan het begrip '*de grondhouding*'. Hij definieert een grondhouding als '*een structuur van instellingen, weergaven en houdingen die in een relatief constante bereidheid tot bepaald verstandig gedrag tot uitdrukking komt*' (1951, pag. 192). Ze staan niet alleen naast elkaar, ze beïnvloeden elkaar ook, waarbij een ordeningsstructuur ontstaat 'van innerlijke bereidheden'. Dit bepaalt wat als waarheid en onwaar gezien wordt, wat als doel of als een gevaar gezien wordt.

Elke volwassene beschikt over een wereldbeeld, stelt Strasser. Het zegt iets over het '*ik*', de menselijke gemeenschappen, de wereld, de dood, et cetera. Het geheel van deze fundamentele opvattingen hangt met de menselijke grondhouding samen. Gebaseerd op deze grondhouding, stelt de mens haar ultieme levensdoelen vast, bewust of onbewust. Dit geeft congruentie in het handelen. Deze persoonlijke grondhouding ligt verankerd in iemands wereldbeeld (Van Straten et al., 2013, pag. 236). Dit geheel vormt een uiterst persoonlijk betekenis kader met structuren en immanente en/of transcendente verwijzingen. Immanente betekenisgeving zoekt uitsluitend in de mens zelf en haar handelen in het dagelijks leven, zonder enige relatie met de andere wereld, in welke vorm dan ook (Scherer-Rath et al., 2012, pag. 131). Transcendentie staat in relatie tot spiritualiteit, dat in de volgende paragrafen aan bod komt.

3.2 Spiritualiteit en spirituele ultieme levensdoelen

De derde onderzoeksvraag, 'Wat is spiritualiteit' komt nu aan bod (3.2.1). Deze staat in relatie tot de vierde onderzoeksvraag: de relatie tussen betekenisgeving en spirituele levensdoelen (3.2.2). Spirituele levensdoelen zijn de tegenhangers van immanente levensdoelen en hebben een andere oorsprong.

3.2.1 Spiritualiteit

Er lijkt geen eenduidige definitie voor de term *spiritualiteit* te zijn. Maar waar mensen zichzelf voorheen als '*religieus*' omschreven, noemen ze zich nu steeds '*spiritueel*' (Sheldrake, 2013, pag. 5). Spiritualiteit wordt in verband gebracht met een innerlijke beleving, de zoektocht naar ultieme waarden, die in tegenstelling staan met een geïnstrumentaliseerde of pure materialistische manier van leven. Er is dus sprake van een persoonlijke, individuele vorm van spiritualiteit die voor iedereen anders kan zijn (Sheldrake, 2013, pag. 3-4). Door uit te gaan van zelfreflexie, geven mensen uitdrukking aan individuele waarden die helpen bij het interpreteren van ervaringen van contingentie, die hen aanzet om een betekenisvol leven te leiden (Van Straten et al., 2013, pag. 236). Sheldrake concludeert dat spiritualiteit een '*alternatieve manier is geworden om het diepste zelf en het ultieme doel van het leven te ontdekken*' (2013, pag. 5).

Volgens Strasser komt spiritualiteit in de mens naar boven door het vermoeden van een '*bovenwereld*' dat haar wereldlijke leven zin geeft. Gewoonte, gebruik en traditie geven echter niet voldoende zekerheid om inzicht te geven in deze bovenwereld en de mens staat uiteindelijk alleen voor het raadsel van het bestaan. Er is eerder sprake van een verhouding tot de bovenwereld, die zeker niet vanuit een gevoelssturing of door instinct komt. De innerlijke gerichtheid op het transcendente is het gevoel van haar geestelijke ziel, zegt Strasser (1951, pag. 203). Als de mens zelftranscendentie ervaart, dan zal de beleving ervan haar gehele leven omvormen, waarbij al haar instellingen en weergaven en houdingen tot een bepaalde richting toegeschreven worden. De Nederlandse voormalige pastor Stolp noemt dit het '*innerlijk weten*' (2006, pag. 158), waarbij het hem gaat om te leven vanuit het goddelijke in de mens zelf.

Het is de integratie van de persoonlijkheid met iets groters en hogers, zoals met God, Spirit, de natuur, de mensheid in het algemeen of met de kosmos. Dit kunnen zowel conventionele religieuze thema's zijn, als op het persoonlijk vlak (Emmons, 2005, pag. 736). Spiritualiteit wordt nu in toenemende mate gebruikt om individueel de alledaagse problemen op te lossen vanuit verlangens naar levensdoelen die op het Heilige, transcendentie, zijn gericht, en niet meer vanuit het collectieve gedachtengoed van een kerkelijke institutie (Emmons, 2009, pag. 59).

Emmons gaat echter, net als veel andere Amerikaanse onderzoekers, zoals Wortman, Cohen Silver en McIntosh (Wortman & Cohen Silver, 1990, pag. 245-246) (McIntosh et al., 1993, pag. 814), bijna uitsluitend uit van religiositeit, of spiritualiteit binnen een vorm van religie (zie 2.2), Europees onderzoek laat echter zien dat spiritualiteit ook buiten religie gevonden kan worden. Zo toont Schnell aan dat bepaalde structurelementen in een religie, ook van betekenis zijn binnen de individuele spiritualiteitbeleving, die zij in eerste instantie *impliciete religiositeit* noemt (Schnell, 2003, pag. 87 ev.). In haar definitie van religiositeit gaat het om de subjectieve ervaring; het wordt functioneel bepaald door de inhoud van de geassocieerde overtuigingen in mythes. Impliciete religiositeit, of spiritualiteit, noemt ze in haar latere onderzoeken *zelftranscendentie*. Hierbij gaat het erom dat mensen hun commitment geven aan doelen buiten iemand persoonlijke behoeften.

Schnell stelt dat de spirituele ervaring een piekervaring kan zijn, dat betekenis geeft aan iemands leven, ongeacht de inhoud. Hierbij onderscheidt ze twee varianten. *Verticale zelftranscendentie* is volgens Schnell '*de oriëntatie naar een immateriële, bovennatuurlijke kracht*' (2003, pag. 192) (2011a, pag. 668). Binnen een religie kan dit verwijzen naar een ervaring rond een hogere macht. Ook Van Straten et al. (2013, pag. 235-236) koppelen deze zelftranscendentie, geheel aan een hogere macht. Hoe dit godsbeeld eruit ziet, is afhankelijk van de mens en haar geloofssysteem. Zij stellen dat in toenemende mate dit godsbeeld in de westerse samenleving minder persoonlijk wordt en meer een algemeen beeld lijkt te worden.

Horizontale zelftranscendentie is ook mogelijk volgens Schnell. Haar definitie ligt dicht tegen de definitie van Van Straten et al., die dit *immanente transcendentie* noemen. Ze omschrijven dit als '*dat de mens zich verbindt met het grotere geheel vanuit haar eigen persoonlijkheid met die van anderen*' (Van Straten et al., 2013, pag. 236). Schnell omschrijft dit als '*verantwoordelijkheid nemen voor (wereldlijke) zaken die verder gaan dan iemands directe belangen*' (2011a, pag. 668). In de volgende paragraaf ga ik dieper in op het onderzoek van Schnell naar betekenisgeving.

Vanuit de vierde deelvraag in relatie tot de probleemstelling, vind ik het noodzakelijk om tot een eenduidige definitie te komen van 'spiritualiteit' voor de rest van deze masterscriptie. Op basis van de voorgaande, ten aanzien van betekenisgeving door spirituele ultieme levensdoelen aan ouders, kies ik ervoor de volgende definitie te hanteren: '*het onderzoeken van het diepste zelf in verbinding met het grotere geheel*'.

Deze definitie kan zowel binnen als buiten een geïnstitutionaliseerde religie worden gehanteerd. De term '*het grotere geheel*' omvat zowel het '*Heilige*', als het samenhangende geheel tussen het hogere, de natuur, de kosmos, de eigen innerlijke mens, en de mensen tezamen. Het overstijgt de uitsluitend persoonlijke behoeften waardoor het zowel verticale als horizontale zelftranscendentie omvat.

3.2.2 Betekenisgeving en spirituele ultieme levensdoelen

Spirituele levensdoelen zijn volgens Emmons: *“persoonlijke doelen die betrekking hebben op ultieme doelen, ethiek, betrokkenheid met een hogere macht en een zoeken naar het Heilige in de dagelijkse ervaring”* (Emmons, 2005, pag. 736). Spirituele verlangens of levensdoelen zijn gerelateerd aan hogere niveaus van spiritueel streven, die weer geassocieerd worden met minder conflicten binnen iemands wereldbeeld. Ook volgt uit onderzoek dat het aanzet tot zelftranscendentie, dus persoonlijke groei. Het gevolg is een grotere mate van ervaren welzijn, dan uitsluitend bij immanente doelen (Emmons et al., 1998, pag. 413-414).

Mensen kennen daarom een hogere waarde toe aan een streven die ze als *‘heilig’* ervaren. Ze besteden ook meer tijd en energie aan deze levensdoelen, ervaren een grotere tevredenheid en een sterker gevoel van betekenisgeving, dan voor levensdoelen die meer op materiële of zelfgeoriënteerde zaken zijn gericht. Daarnaast geven ze een mens een krachtige versterking waarin ze in dit spirituele verlangen kunnen volharden, zeker als iemand zich in een moeilijke situatie bevindt. Zo stelt Pargament dat als religie goed geïntegreerd is in iemands persoonlijkheid, het deze mens tot grote steun kan zijn bij positieve en negatieve gebeurtenissen in haar leven en in haar zoektocht naar significantie (2002, pag. 177). Dit sluit aan bij de eerdere conclusie van Wortman en Cohen Silver (1990, pag. 245, 256) en McIntosh et al. (1993, pag. 812) in paragraaf 2.3.1. Tillich had ook al vastgesteld dat levensdoelen op het hogere, spirituele niveau een integrerende rol hebben op iemands leven: *‘The ultimate concern gives depth, direction and unity to all other concerns, and with them, to the whole personality’* (1957, pag. 105).

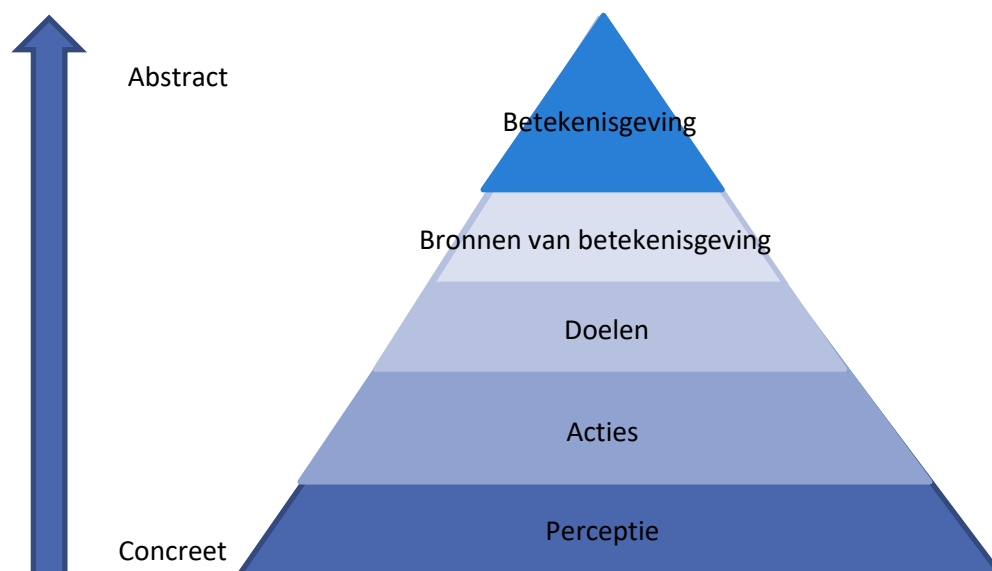
Ook Strasser stelt dat spirituele ultieme levensdoelen een grote organiserende kracht geven, dat een stempel drukt op iemands manier van leven. Er is, volgens hem, een koppeling tussen het zelftranscendente, de innerlijke gerichtheid, en ultieme levensdoelen. Er is volgens hem, eerder sprake van een verhouding tot de andere wereld, die zeker niet vanuit een gevoelssturing of door instinct komt, zoals de immanente levensdoelen (1951, pag. 203). *‘Juist de noodzaak dat de mens haar omgeving en de wereld in dienst van haar doel heeft gesteld, en dat haar levensdoelen in principe corresponderen met mogelijkheden, toont het (zelf)transcendente karakter van haar onbevredigde behoefte aan’* (Strasser 1951, pag. 204). Dit sluit niet alleen aan bij Stolp (2006, pag. 158), maar ook bij functionalistische onderzoekers zoals Wortman en Silver Cohen (1990, pag. 245, 256) en McIntosh et al. (1993, pag. 812 ev.), genoemd in paragraaf 2.2.

Schnell doet al enige jaren onderzoek naar bronnen van betekenisgeving. Deze bronnen noemt ze *‘gegeneraliseerde oriëntaties die commitment motiveren naar specifieke doelen en wereldbeelden’*. Hierbij heeft ze, later samen met La Cour (2016, pag. 2), een brede insteek gekozen zonder onderscheid te maken tussen betekenisgeving in de wereld of aan een bepaalde situatie. Hierbij definieert Schnell betekenisgeving als *‘een fundamenteel inzicht van betekenis, gebaseerd op een inschatting of iemands leven samenhang, betekenisvol, gericht is en van zichzelf uitgaat’* (2011a, pag. 669).

Net als Strasser, stellen Schnell en La Cour dat zingeving niet vanzelfsprekend is; wat voor de een betekenisvol kan zijn, betekent niets voor de ander. Dit was de aanzet tot verder onderzoek naar persoonlijke bronnen van betekenisgeving. Mensen geven continue betekenis aan hun omgeving en vanuit hun subjectieve perceptie ontstaan acties en doelen. Vervolgens zijn deze hiërarchisch aan elkaar gekoppeld aan hogere bronnen van betekenisgeving (La Cour & Schnell, 2016, pag. 6-8), zie figuur 3.1.

In hun hiërarchische model, staat *Perceptie* op het onderste niveau; de zintuiglijke ervaring van mensen. Als deze gekoppeld wordt met onder andere verwachtingen en overtuigingen, dan krijgt een bepaalde situatie betekenis. Als er tegelijkertijd een handeling wordt geactiveerd, dan ontstaat er een *Actie*. Deze actie is bedoeld om te voldoen aan een hoger liggend *Doel*, dat de onderzoekers vertalen in 'een *wenselijke toekomstige situatie die men wil realiseren door actie*' (2016, pag. 6). Doelen zijn gedeeltelijk abstract in een gestructureerde hiërarchie, omdat ze enerzijds in activiteiten en situaties geconcretiseerd kunnen worden en anderzijds juist gegeneraliseerd worden naar een hoger niveau in *Bronnen van Betekenis*.

La Cour en Schnell stellen vervolgens dat deze bronnen van betekenis de '*basis oriëntaties zijn van onderliggende kennis, gedrag en emotie*' (2016, pag. 7). Hierdoor zijn ze stabiel en generaliserend waardoor ze als een onderdeel van iemands persoonlijkheid uitmaken, zij deels onbewust. Maar in het normale leven reflecteert de mens wel op deze bronnen, waardoor er een streven ontstaat om invulling hieraan te geven. Hierdoor ontstaat er een structuur in het menselijk handelen. Het hoogste niveau in de hiërarchie, kennen de onderzoekers toe aan het begrip *Betekenisgeving*. Dit geeft de mens een globale evaluatie van het leven in termen van wel of niet betekenisvol.

Figuur 3.1 Bron: La Cour & Schnell (Presentation of the Sources of Meaning Card Method: The SoMeCaM 2016, pag. 7)

De theorie van La Cour en Schnell rondom doelen en bronnen komt niet geheel overeen met de eerder genoemde theorieën van Strasser (1951) en het onderzoek naar contingentie en de narratieve betekenisgeving van de Leerstoel Empirische Religiewetenschappen. De hier benoemde 'doelen' omvatten zowel concrete als gegeneraliseerde bronnen, dat iets anders is dan abstracte doelen. De 'bronnen van betekenisgeving' sluiten tot een bepaalde hoogte wel aan bij ultieme levensdoelen. Beiden komen voort uit iemands persoonlijkheid en zetten aan tot handelen.

Het verschil zit erin dat bronnen van betekenisgeving vooral functionalistisch zijn ingestoken met de nadruk op coping gedrag en houding: '*Sources of meaning enable a meaningful structuring of life, also without explicitly striving for meaning*' (La Cour & Schnell, 2016, pag. 7). Ultieme levensdoelen, volgens de theorieën van Strasser en de Leerstoel Empirische Religiewetenschappen, zijn expliciet gericht op betekenisgeving voortkomend uit een gevoelssturing, of inzake spirituele levensdoelen, voortkomend uit het gevoel van de geestelijke ziel. Ze gaan dus een stap dieper. Hierbij ligt de nadruk op *het begrijpen van de oorzaak*. Desondanks is dit een interessante aanvullende theorie, die nu verder uitgediept wordt.

De bovenste twee lagen van Schnell en La Cours hiërarchisch model van Betekenisgeving, is verder ontwikkeld in de zogenoemde *Sources of Meaning* en *Meaning of Life* Vragenlijst, de zogenoemde *SoMeCaM*⁶. Met dit meetinstrument zijn 26 belangrijkste bronnen van betekenisgeving geïdentificeerd in een onderzoek, en deze zijn gerubriceerd naar vier dimensies van Betekenisgeving (2011a, pag. 668-669)(zie tabel 3.1). De eerste dimensie, *Zelftranscendentie*, omschrijft Schnell als '*Commitment naar doelen die verder liggen dan iemands directe behoeften*'. In de vorige paragraaf is deze dimensie al benoemd. Ze onderscheidt hier twee sub-dimensies: *Horizontale en Verticale zelftranscendentie*. De andere drie dimensies die zij in haar onderzoek onderscheidt, zijn immanent:

- *Zelfverwerkelijking*; 'het onderzoeken, uitdagen en ontwikkelen van de eigen capaciteiten'. Sommige mensen streven bijvoorbeeld permanent naar zelfverbetering en verandering.
- *Orde*; 'vasthouden aan de eigen waarden, bruikbaarheid, en fatsoen'. Hier wordt bijvoorbeeld ook mee bedoeld dat mensen vasthouden aan hun tradities.
- *Welzijn en Verwantschap*; 'het cultiveren en genieten van levensgenoegens, zowel privé als in gezelschap'. Zoals bijvoorbeeld dat mensen energie steken om relaties te onderhouden.

Met de uitslag van dit onderzoek, bevestigt Schnell onder andere de conclusie van Strasser (1951, pag. 204), Wortman en Silver Cohen (1990, pag. 245, 256), Pargament (2002, pag. 177) en Emmons (2005, pag. 736), dat de hoogste voldoening gehaald wordt uit (zelf)transcendentie. In totaal vindt

⁶ The Sources of Meaning and Meaning of Life Questionnaire (SoMe) Deze bevatten zowel kwantitatieve als kwalitatieve vragen

Schnell acht hoge scores, waarbij *Generativiteit* veruit de beste voorspeller van betekenisgeving is; de mens wil nu eenmaal graag, zeker op latere leeftijd, iets waardevols achterlaten na haar dood. Naast *Generativiteit* in de dimensie *Horizontale Transcendentie*, scoort *Verticale zelftranscendentie* met beide aspecten *Religiositeit* en *Spiritualiteit*.

Ook Strasser heeft aangegeven dat grondhoudingen immanent kunnen zijn, gericht op het aardse en op de mens zelf, op haar persoonlijk handelen. Hij stelt: '*Transcendentie kán in de mens te voorschijn gekomen, het is geen gegeven en de mens is geheel vrij om hiernaar te gaan zoeken*' (Strasser, 1951, pag. 203). In haar onderzoek naar de verschillende bronnen van zingeving, levert Schnell hiervoor onderbouwing. Van de acht hoogst scorende bronnen, zijn er vijf buiten de verticale en horizontale dimensies (2011a, pag. 670ev). De dimensie *Zelfverwerkelijking* scoort hoog met drie bronnen: *Kracht*, *Ontwikkeling* en *Creativiteit*. Uit de dimensie *Orde*, krijgt *Bruikbaarheid* een hoge score en uit de laatste dimensie heeft *Harmonie* zelfs de tweede hoogste score.

Dimensies van zingeving	Bronnen van betekenisgeving
1a. Verticale zelftranscendentie	<i>Expliciete religiositeit (3^e)</i> <i>Spiritualiteit (6^e)</i>
1b. Horizontale zelftranscendentie	<i>Generativiteit (1^e)</i> Eenheid met de natuur Sociale betrokkenheid Gezondheid Zelfkennis
2. Zelfverwerkelijking	Individualisme Uitdaging <i>Ontwikkeling (7^e)</i> <i>Kracht (4^e)</i> Vrijheid <i>Creativiteit (8^e)</i> Kennis Prestatie/Succes
3. Orde	Oorzaak, Reden (Redelijkheid) Traditie Moraliteit <i>Bruikbaarheid/praktisch bezig zijn (5^e)</i>
4. Welzijn en Verwantschap	Gemeenschap Plezier Liefde <i>Harmonie (2^e)</i> Comfort Zorg Behulpzaamheid

Tabel 3.1 26 bronnen van betekenisgeving op zingeving SoMeCaM (Bron: Schnell, 2011a, p. 670. De acht belangrijkste bronnen zijn vet gedrukt.

In haar eindconclusie stelt Schnell dat tweederde van de mensen de sterkste ervaring van betekenisgeving heeft als zij een brede basis hebben waarin er levensdoelen zijn geformuleerd in drie of meer dimensies, waarbij zij ongeveer acht bronnen onderkennen. Opmerkelijk is dat wanneer er slechts één dimensie betrokken is, het niveau van betekenisgeving nauwelijks hoger dan wanneer die mens geen enkel levensdoel heeft. Hier gaat het om rond de 17% van de ondervraagden. Daarnaast heeft ongeveer 14% meer dan negen bronnen van zingeving. Hoe meer bronnen iemand tot haar beschikking heeft, hoe groter de betekenisgeving in haar leven is.

De belangrijkste reden lijkt te zijn, dat de mogelijkheid van compensatie voor handen is. Dit kan zinvol zijn als door existentiële gebeurtenissen bepaalde levensdoelen of bronnen niet meer of minder tot de beschikking zijn, bijvoorbeeld door fysieke belemmeringen, onder andere door het ouder worden.

Daarnaast hebben Schnell en Keenan onderzoek gedaan bij Duitse agnosten, mensen met een meer hedonistische levensovertuiging. Ze constateren dat een deel van deze groep ook betekenis geeft aan hun leven. Dit levert een lijst met ultieme levensdoelen op, die bronnen omvatten als *Identiteit, Inbedding in iets groters dan het zelf, Gemeenschap, Welzijn, Kracht en Levenservaring* (2011b, pag. 8-9). Hun bronnen zijn deels gericht op horizontale zelftranscendentie, en vooral op immanente bronnen, gericht op de ervaring van het gewone dagelijkse leven. Kruizinga noemt dit '*secular spirituality*', een nieuwe term die in toenemende mate gebruikt wordt voor dit fenomeen (2017b, pag. 12). Deze groep ervaart hierdoor nauwelijks crisissen, in tegenstelling tot de groep agnosten met weinig betekenisgeving in hun leven.

3.3 Conclusies levensdoelen

Het doel van dit hoofdstuk was om antwoord te geven op de volgende onderzoeksvragen:

1. *Wat zijn ultieme levensdoelen?*
2. *Wat is spiritualiteit?*
3. *Wat zijn spirituele ultieme levensdoelen?*

Ultieme levensdoelen maken onderdeel uit van het wereldbeeld van de mens, waarin iemands persoonlijke overtuigingen, intenties en behoeften verankerd liggen. Doordat ze geïntegreerd zijn in het persoonlijk waardesysteem, zetten ze op basis van een bepaalde '*gevoelssturing*', aan tot bepaald gedrag. Iedere betekenisvolle gebeurtenis heeft haar weerslag op het gevoelsleven van de mens, het gemoed, waardoor de mens gevoeliger wordt voor bepaalde levensdoelen. Ze geven uitdrukking aan wat echt belangrijk is, doordat ze iemands perceptie bepalen op een bepaalde gebeurtenis. Hierdoor is het mogelijk om betekenis te geven aan belangrijke ervaringen van contingentie, existentiële gebeurtenissen die niet hadden hoeven te gebeuren maar impact hebben op het leven van deze mens. Vervolgens ondersteunen ze de integratie van deze in iemands

levensverhaal. Door het permanent streven om deze hogere, abstracte levensdoelen te halen, die onvervangbaar en ultiem zijn, versterken ze het emotionele welzijn van de individuele mens op de lange termijn.

Spiritualiteit is in deze masterscriptie gedefinieerd als *'het onderzoeken van het diepste zelf in verbinding met het grotere geheel'*. Deze definitie kan zowel binnen, als buiten een geïstitutionaliseerde religie worden gehanteerd. Hierbij omvat de term *'het grotere geheel'* zowel het *'Heilige'*, als het samenhangende geheel tussen het hogere, vanuit een bepaald godsbeeld, de natuur, de kosmos, en tegelijkertijd ook de eigen innerlijke mens, en de mensen tezamen.

Spirituele levensdoelen zijn, in tegenstelling tot immanente levensdoelen, vanuit een gevoelssturing, gebaseerd op het gevoel van de geestelijke ziel. Hierbij is een vermoeden van een andere wereld, waarmee de mens zin geeft haar wereldlijke leven. Deze zelftranscendentie kan in de mens naar boven komen, maar het is geen gegeven. Enerzijds zijn er verticale zelftranscendente doelen gericht op een immateriële, hogere, bovennatuurlijke kracht. Anderzijds betreft het doelen, gerelateerd aan horizontale zelftranscendentie, waarmee de mens zich verbindt met het grotere geheel, vanuit zijn eigen persoonlijkheid met die van anderen.

De mens die instaat is om zelf betekenis te kunnen geven aan haar persoonlijk leven, blijkt beter om te kunnen gaan met de impact van een existentiële crisis, zoals een rouwproces. Spirituele ultieme levensdoelen blijken gerelateerd te zijn aan hogere niveaus van persoonlijk welzijn. Hierdoor is een betere integratie van de gebeurtenis in het persoonlijk levensverhaal mogelijk. Dit wordt veroorzaakt door de innerlijke sturing van deze levensdoelen, die tegelijkertijd zorgen voor een meer harmonieuze samenhang tussen alle ultieme levensdoelen binnen iemands wereldbeeld.

Hiermee is antwoord gegeven op de derde, vierde en vijfde onderzoeksvraag.

4 Onderzoeksopzet

De vorige hoofdstukken bevatten een theoretisch vooronderzoek naar aanleiding van de probleemstellingvraag, of huidige ultieme levensdoelen in het verleden zijn veranderd als gevolg van de ingrijpende contingente levensgebeurtenis van het verliezen van een kind. Hiervoor zijn de volgende doelstelling en vraagstelling geformuleerd:

Doelstelling:

Inzicht krijgen in de wijze waarop een ouder haar huidige leven beoordeelt aan de hand van levensdoelen na het verlies van een kind.

Vraagstelling:

Wat is de relatie van spirituele ultieme levensdoelen van ouders voor het omgaan met het verlies van een eigen kind in hun huidige leven?

Daarnaast zijn respectievelijk de theoretische deelvragen in volgorde beantwoord:

1. Hoe verloopt het rouwproces bij nabestaanden in relatie tot de interpretatie van ervaringen?
2. Welke bijzonderheden spelen er bij het rouwproces van ouders om het verlies van een kind?
3. Wat zijn ultieme levensdoelen?
4. Wat is spiritualiteit?
5. Wat zijn spirituele ultieme levensdoelen?

Hierbij is spiritualiteit of zelftranscendentie, geformuleerd als “*het onderzoeken van het diepste zelf in verbinding met het grotere geheel.*” Op grond van dit theoretische onderzoek is een onderzoekmodel ontwikkeld, dat de basis vormt voor het empirische, kwalitatieve onderzoek dat nu aan bod komt. Hierin zal antwoord gegeven worden op **de laatste deelvraag, die nu hoofdonderzoeksvraag is:**

In welke mate veranderen levensdoelen door een existentiële, contingente gebeurtenis als het verliezen van een kind?

In aansluiting op de hoofdonderzoeksvraag, wordt in dit hoofdstuk allereerst de methodiek van het empirische onderzoek behandeld. Hierbij bespreek ik eerst het conceptuele onderzoekmodel met de bijbehorende hypothese en de onderzoeksvragen (4.1). Vervolgens zal de wijze van dataverzameling worden uitgelegd (4.2) en de data-analyse besproken worden (4.3).

Vervolgens worden de onderzoeksresultaten van het empirische onderzoek gepresenteerd (5.) en het afsluitende hoofdstuk bevat de conclusies rondom de gestelde probleemstelling (6.).

4.1 Onderzoekmodel, hypothese en vragen

Om de empirische onderzoeksvraag te beantwoorden, is het volgende onderzoek opgesteld vanuit de discipline Religiewetenschappen. Het betreft substantieel inhoudelijk onderzoek, waarbij onder andere gezocht wordt naar de dieper liggende oorzaak van gedrag en houding van mensen bij onverwachte, ingrijpende gebeurtenissen in hun leven. In dit onderzoek wordt expliciet één van de meest heftigste existentiële, contingente gebeurtenissen onderzocht die een mens in de Westerse samenleving kan overkomen, namelijk het verliezen van een kind.

Eerst wordt het conceptuele onderzoekmodel beschreven (4.1.1). Daarna komen de hoofdonderzoeksvraag met de hypothese en de onderliggende onderzoeksvragen van het empirische onderzoek aan bod (4.1.2).

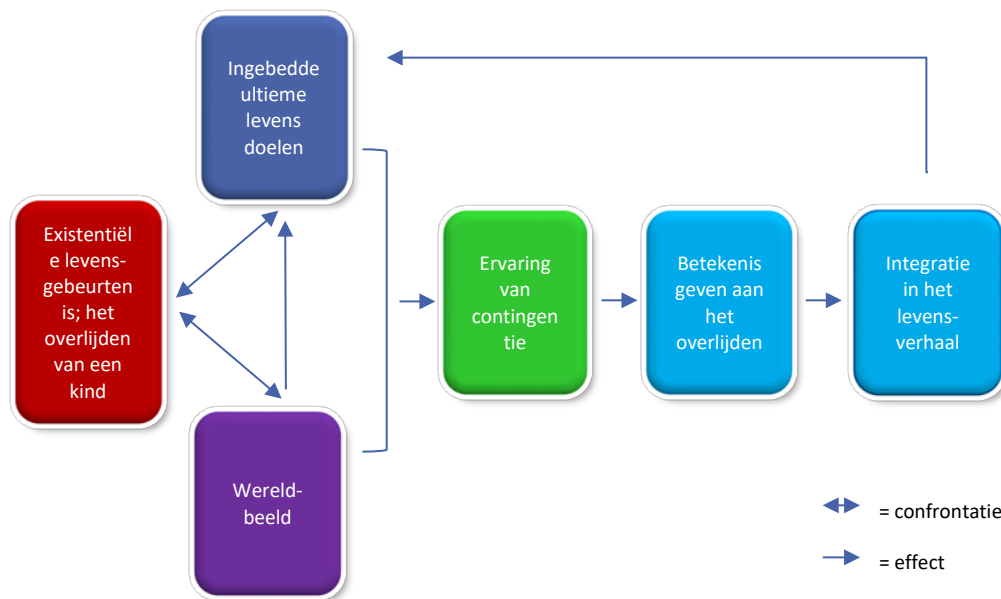
4.1.1 Onderzoekmodel

Ieder mens krijgt te maken met onverwachte ingrijpende situaties in haar leven die het persoonlijk gevoel van welzijn tot in de kern kunnen raken. Deze worden *contingente gebeurtenissen* genoemd. De vraag is in hoeverre een mens betekenis kan geven aan een *ervaring van contingentie*, zoals aan het verliezen van een kind. Wat betekent dit voor het huidige leven van de ouder? Het conceptuele onderzoekmodel kijkt ook naar het effect van iemands narratieve interpretatie en integratie van een specifieke gebeurtenis op iemands persoonlijke levensdoelen in de tijd.

Het onderzoekmodel is gebaseerd op het conceptuele model van Hartog et al. (2017, pag. 4). Daarnaast sluit dit onderzoek aan bij het onderzoeksprogramma van de leerstoel Empirische Religiewetenschappen aan de Faculteit der Filosofie, Theologie en Religiewetenschappen aan de Radboud Universiteit in Nijmegen, in samenwerking met het AMC Amsterdam. Onder andere Scherer-Rath et al. (2012), Van den Brand, et al. (2012), Van Straten, Scherer-Rath en Hoencamp (2013), Kruizinga et al. (2017a) en het LISA onderzoek van Kruizinga (2017b) hebben hier een bijdrage aan geleverd. De verschillende belangrijke relaties en concepten in dit model worden hierna beschreven.

Het conceptuele model omschrijft in eerste instantie de negatieve confrontatie van de ingrijpende *existentiële gebeurtenis* met iemands bestaande *wereldbeeld* (Dalferth & Stoellger, 2007, pag. 13-14). Deze confrontatiecrisis is in het model weergegeven met een dubbele pijl. Ultieme levensdoelen maken onderdeel uit van iemands wereldbeeld, dat overigens zelf geen onderdeel is van dit onderzoek. Deze link is in het model in beeld gebracht met een enkelvoudige pijl tussen deze twee concepten. Daarom kan tevens gesteld worden dat een confrontatiecrisis tussen de *existentiële gebeurtenis* met iemands bestaande *ultieme levensdoelen* (Hartog et al., 2017, pag. 7) (zie 2.1), een ervaring van contingentie veroorzaakt. Deze causale relatie is weergegeven met een enkele pijl.

Het ligt in de aard van een mens om te proberen om deze ervaring van contingentie betekenis te geven. Hoe groter deze crisisherfing, des te groter is de behoefte aan aanpassing (zie 2.1 en 2.3). Dit effect is weergegeven in het model door een enkelvoudige pijl van de *contingentie ervaring* naar *betekenisgeving aan het overlijden van het kind*.

Figuur 4.1 Theoretisch conceptueel model: Verandering van levensdoelen a.g.v. het verliezen van een kind.

Vervolgens wordt onderzocht of de ouder in staat is het verlies van haar kind een betekenisvolle plaats te geven in haar levensverhaal (zie 2.1, 3.1). Vandaar de enkelvoudige pijl in het theoretische model die de causale relatie aangeeft vanuit de *betekenisgeving van het overlijden* naar de *integratie in het levensverhaal*.

Een dergelijke contingente gebeurtenis veroorzaakt de noodzaak tot zelfreflectie om te begrijpen wat er is gebeurd. Levensbeschouwingen kunnen hierbij een essentiële rol spelen (Van den Brand et al., 2012, pag 106). Om deze te onderzoeken, wordt gebruik gemaakt van de narratieve integratietheorie (Hartog et al., 2017, pag. 8-10), samen met het ADCL schema (zie 4.3.3 en 4.3.4). Dit concept gaat er van uit dat mensen een poging ondernemen om het verlies uiteindelijk in hun levensverhaal te integreren, tijdelijk of permanent. In hoeverre dit lukt en de wijze waarop, zal blijken uit de analyse.

Het is echter de vraag of een ouder het verliezen van een kind ooit volledig kan integreren in haar leven, zelfs al kan een ouder betekenis geven aan het overlijden met betrekking tot haar levensdoelen, eventueel door haar levensbeschouwing. In dat geval blijft de ouder deze contingente gebeurtenis als een onderbreking van het levensverhaal zien. Ondanks dat er misschien ook positieve nieuwe mogelijkheden worden ervaren, als gevolg van het overlijden van haar kind zoals in de modaliteit van '*ontvangen*', als onderdeel van de integratietheorie (Hartog et al., 2017, pag. 3,8) (Kruizinga, 2017b, pag. 84) (zie 4.3.4). Ultieme levensdoelen spelen in dit proces een grote rol.

Deze ultieme levensdoelen kunnen onderscheiden worden naar immanente en spirituele levensdoelen (zie 3.1 en 3.2.2). Zoals eerder gesteld, toont veelvuldig eerder onderzoek aan dat spirituele ultieme levensdoelen gerelateerd zijn aan hogere niveaus van persoonlijk welzijn (Emmons et al., 1998, pag. 413-414) (Pargament 2002, pag. 177) (McIntosh et al., 1993, pag. 812) (zie 3.2.2). Hierdoor is een betere integratie van de gebeurtenis in het persoonlijk levensverhaal mogelijk. Dit wordt veroorzaakt door de innerlijke sturing van deze spirituele levensdoelen, die tegelijkertijd zorgen voor een meer harmonieuze samenhang tussen alle ultieme levensdoelen binnen iemands wereldbeeld (Strasser, 1951, pag. 203) (Tillich, 1957, pag. 105). De mens die instaat is om zelf betekenis te kunnen geven aan haar persoonlijk leven, blijkt beter om te kunnen gaan met de impact van een existentiële crisis.

Verschillende onderzoekers stellen dat een mens verandert in de loop van haar leven ten aanzien van levensovertuigingen. Dit kan ook leiden tot een verandering van onder andere gestelde levensdoelen. Iemands levensverhaal is een continue aanpassingsproces (Kruizinga et al, 2013, pag 2) (Kruizinga et al., 2017, pag. 445). (zie 2.1). Het gevolg van deze innerlijke aanpassingen zou kunnen zijn dat het conflict tussen de ervaring van contingentie en het levensverhaal vermindert, of, in het gunstigste geval, er sprake is van een geslaagde integratie. Dit wordt onderschreven door Hartog et al. (2017, pag. 11). Ook zij vermoeden dat door de integratie van een ervaring van contingentie in iemands persoonlijke levensverhaal, iemands ingebedde ultieme levensdoelen kunnen veranderen. Het is echter onbekend of dit ooit ook werkelijk is onderzocht. Om te onderzoeken of er een causaal verband bestaat tussen het *integreren van het overlijden van een kind in iemands levensverhaal* in de loop van de tijd met veranderende *ultieme levensdoelen*, is hier een enkelvoudige pijl in het theoretische model opgenomen.

4.1.2 Hoofdonderzoeksvraag, hypothese en onderzoeksvragen

Uitgaande van het theoretisch model, volgt de overgebleven deelvraag van de oorspronkelijke probleemstelling, die nu **de hoofdonderzoeksvraag** is geworden van dit kwalitatieve onderzoek:

In welke mate veranderen levensdoelen door een existentiële, contingente gebeurtenis als het verliezen van een kind?

De focus van dit onderzoek ligt uitsluitend op de mogelijke verandering van de ingebedde ultieme levensdoelen in het huidige leven van de ouder als gevolg van het overlijden van haar kind. Het wereldbeeld en de mogelijke levensbeschouwing van respondenten speelt in dit onderzoek een achterliggende rol en zullen niet worden onderzocht.

De volgende **hypothese** is opgesteld ter onderbouwing van de hoofdonderzoeksvraag:

De impact van het verliezen van een kind is zo groot, dat ultieme levensdoelen kunnen veranderen in de loop van de tijd.

Deze hypothese benadrukt de wederkerigheid in het theoretisch onderzoekmodel; het proces van betekenis geven en vervolgens het proces om de ervaring van contingentie te verwerken in het levensverhaal, kunnen een weerslag hebben op iemands ultieme levensdoelen. Het tijdsaspect tussen het heden en het moment van de ervaring van contingentie is een essentieel onderdeel van dit onderzoek, in het onderzoekmodel en in de hypothese. Dit komt tot uiting in de keuze van het context, en hierdoor in de selectiecriteria van de respondenten, en de volgende onderzoeksvragen:

1. *Wat zijn de huidige ultieme levensdoelen van de respondente?*
2. *Hoe heeft de respondente het overlijden van haar kind ervaren?*
3. *Wat waren de ultieme levensdoelen van de respondente rondom de gebeurtenis dat het kind overleed?*
4. *Hoe integreert de respondente deze ervaring in haar huidige leven?*
5. *Wat is de reden dat de huidige ultieme levensdoelen gelijk/veranderd zijn ten opzichte van de ultieme levensdoelen ten tijde van het overlijden?*

De volgorde van de eerste en de derde onderzoeksvraag is op deze wijze gekozen, omdat verwacht wordt dat het voor de respondenten gemakkelijker zal zijn om zich vanuit het heden naar het verleden te verplaatsen als het gaat om het benoemen van ultieme levensdoelen, dan omgekeerd.

4.2 Dataverzameling

In deze paragraaf worden de instrumenten beschreven die gebruikt zijn om de relaties tussen de verschillende concepten in het onderzoekmodel te onderzoeken. In eerste instantie worden deze beschreven in onderlinge samenhang en welk concept binnen het onderzoekmodel zij afdekken.

De vragenlijst is het overkoepelende instrument van het data verzamelen. Het is opgebouwd uit drie onderdelen, waarin twee andere instrumenten zijn geïntegreerd:

- **Deel 1** bevat de vragen over het overlijden van de zoon of dochter van de respondente. Feitelijk omvat dit onderdeel twee concepten die door elkaar heen lopen. In eerste instantie wordt gevraagd naar de feitelijke omstandigheden. In het onderzoekmodel is dit de existentiële gebeurtenis. Vervolgens vertelt de respondente hoe zij het overlijden en het rouwproces beleefd heeft. Dit is het concept van de ervaring van contingentie, die ontstaat na de confrontatiecrisis met de bestaande levensdoelen.

In dit onderdeel van de vragenlijst is het tweede instrument geïntegreerd, het ADCL-schema. Dit richt op het concept van het zoeken naar de betekenis van het overlijden, dat bij de mens optreedt, als gevolg van de ervaring van contingentie.

- **Deel 2** bevat de vragen rondom de belangrijkste levensdoelen. In het onderzoeksmodel komt uit de confrontatie tussen de existentiële gebeurtenis en de levensdoelen, de ervaring van contingentie voort. Deze vragen onderzoeken de rol van de levensdoelen in het huidige leven van de respondente, maar er wordt ook gevraagd naar het verleden. Vervolgens wordt onderzocht in hoeverre de levensdoelen in relatie staan met existentiële ervaring van contingentie.

Om te onderzoeken welke levensdoelen de respondente heeft, is een derde instrument geïntegreerd. De SoMeCaM-methode ondersteunt de respondente bij het keuzeproces van haar belangrijkste levensdoelen.

- **Deel 3** bevat de algemene vragen over persoonskenmerken; leeftijd, gezinssituatie etc. Dit onderdeel bevat ook enkele controle vragen die gelieerd zijn aan eerder gestelde vragen in deel 1 en 2.

Hierna worden de drie afzonderlijk instrumenten beschreven; de vragenlijst **(4.2.1)**, het ADCL-schema **(4.2.2)** en de SoMeCaM-methode **(4.2.3)**.

4.2.1 Vragenlijst

De interviews met de respondenten wordt gedaan in de setting van een tweegesprek, op basis van een gestandaardiseerde, semigestructureerde vragenlijst. Deze is afgeleid van de vragenlijst die in verschillende settingen gebruikt is binnen het onderzoeksprogramma van de leerstoel Empirische Religiewetenschappen, onder andere binnen een psychiatrische setting (Scherer-Rath et al. 2012), de GGZ (Van Straten et al., 2013) en bij kanker patiënten in het AMC te Amsterdam (Kruizinga et al., 2013) (Kruizinga et al., 2017a). Daarnaast is Kruizinga in eind 2017 gepromoveerd waarbij ze gebruik maakte van deze vragenlijst⁷ (2017b, pag. 80-88).

Voor dit onderzoek is de volgorde van de oorspronkelijke vragenlijst op een enkel onderdeel veranderd en zijn een paar onderdelen geschrapt. De reden hiervoor is dat dit onderzoek zich uitsluitend richt op een specifieke ervaring van contingentie. Omdat vooraf vermoed werd dat de respondenten het liefst zo snel mogelijk over het verlies van hun kind willen spreken, krijgen de respondenten in het eerste gedeelte de ruimte om hierover te vertellen. In dit gedeelte is een vraag toegevoegd waarin specifiek wordt gevraagd naar de existentiële gebeurtenis, de leeftijd van het kind, en of deze gebeurtenis verwacht of onverwacht was.

Ook zijn in het tweede deel enkele specifieke vragen toegevoegd, gerelateerd aan de onderzoeksvragen. Aan het einde van de bespreking van een afzonderlijk levensdoel in het heden,

⁷ Bijgesteld als de 'LISA app'.

zijn vragen toegevoegd over de toepassing van het levensdoel in het verleden. De belangrijkste vraag is in hoeverre dit levensdoel ondersteunend is geweest tijdens periode rondom het overlijden.

Deel drie van de vragenlijst bevat de basisvragen uit de oorspronkelijke vragenlijst over persoonskenmerken van de respondent, zoals leeftijd, gezinssamenstelling, opleiding.

Om de intersubjectiviteit, en de validiteit van het onderzoek te waarborgen, heeft de begeleider vooraf toestemming gegeven voor bovenstaande aanpassingen van de oorspronkelijke vragenlijst.

4.2.2 ADCL-schema

het ADCL-schema is het instrument dat richt zich op de dataverzameling ten aanzien van het vinden van betekenis van het overlijden van de zoon of dochter van de respondente. In het onderzoekmodel is er een verondersteld causaal verband tussen de ervaring van contingentie en het zoeken naar een betekenis.

De opbouw van ADCL- schema bestaat uit drie variabelen (Scherer-Rath et al., 2012, pag. 139-140). De eerste variabele omvat de beoordeling of de gebeurtenis als *positief of negatief* wordt ervaren. Dit oordeel hangt in sterke mate af van de ultieme levensdoelen die betrokken zijn bij deze gebeurtenis.

Het tweede aspect van het ADCL schema, omvat de persoonlijke rol van de respondente in de te beoordelen ervaring van contingentie. Als de ouder van oordeel is dat zij zelf een *actieve rol* heeft gespeeld in de ervaring van verlies, dan volgt een ander oordeel dan als ze een *passieve ervaring* heeft gehad (Hartog et al., 2017, pag. 7). Van het laatste geval is bijvoorbeeld sprake als haar kind is aangereden door een ander die door rood reed.

	Situationele dimensie		Existentiële dimensie		Spirituele dimensie	
	<i>Negatief</i>	<i>Positief</i>	<i>Negatief</i>	<i>Positief</i>	<i>Negatief</i>	<i>Positief</i>
Actief	Falen	Prestatie	Schuld	Plicht	Zonde	Roeping
Passief	Ongeluk	Geluk	Tragiek	Geschenk	Verlatenheid	Genade

Tabel 4.1 ADCL schema: aspecten en dimensies van contingente gebeurtenissen (Bron: Scherer-Rath et al., 2012, pag. 139)

De derde variabele omvat de *dimensie* van het beoordeling. Bij het betekenisgeven van de ervaring van contingentie, is het van belang in welke context de respondenten deze plaatst. Betreft de ouder de ervaring van contingentie in haar gehele leven, dan wordt dit in de existentiële dimensie benoemd. Als de ouder de gebeurtenis in een groter perspectief plaatst, of zich ook verhoudt tot een andere werkelijkheid, dan is er sprake van een spirituele dimensie. Legt de ouder in dit model alleen de relatie met gebeurtenis van het ongeluk zelf, dan wordt dit de situationele dimensie genoemd (Hartog et al., 2017, pag. 7-8).

Deze drie aspecten gezamenlijk leveren 12 optionele uitdrukkingen van betekenisgeving op. Of de uitdrukking exact past op de betekenisgeving van de ouder, is nog de vraag. Maar in het schema staan de uitdrukkingen die in meerdere onderzoeken zijn gebruikt. Hierdoor geven ze zeker in benadering uitdrukking aan de betekenis die respondenten kunnen geven.

In het eerste gedeelte van de vragenlijst krijgt de respondenten tabellen aangereikt waarbij per dimensie gevraagd wordt naar de betekenis die zij geeft aan het overlijden van haar kind. In deze tabellen zijn uitsluitend de negatieve opties opgenomen met een korte beschrijving per optie, direct afgeleid van het ADCL-schema (zie tabel 4.1 en appendix A). Bij elke tabel, c.q. dimensie, wordt haar gevraagd om een keuze te maken. De gekozen keuze in de hoogste dimensie, wordt aangemerkt als het bewuste *benoemde* betekenis. Het is mogelijk dat de respondenten geen aansluiting heeft bij de existentiële of de spirituele dimensie. De keuze om uitsluitend de negatieve opties aan te bieden, is gebaseerd op de verwachting dat de respondenten het overlijden van hun zoon of dochter alleen zo betekenis zullen geven.

4.2.3 SoMeCaM methode

Deel twee van de vragenlijst behandelt de belangrijkste ultieme levensdoelen afzonderlijk. Om respondenten te ondersteunen in het benoemen van hun levensdoelen, is in de oorspronkelijke vragenlijst een onderdeel geïntegreerd uit een andere onderzoeksmethode, namelijk de SoMeCaM methode van La Cour en Schnell (2011a) (2016). In 3.2.2 staat hun onderzoek naar bronnen van betekenisgeving beschreven. In dit onderzoek is uitsluitend het selectieproces overgenomen.

Dit selectieproces vindt plaats aan het begin van het tweede onderdeel van de vragenlijst. Deze ultieme levensdoelen bepalen door de confrontatie met de gebeurtenis, de ervaring van contingentie.

De SoMeCaM methode laat respondenten hun belangrijkste zingevingbronnen kiezen aan de hand van 26 inspiratie kaartjes⁸. Op elk kaartje staat op de voorkant een korte quote zoals '*Ik moet altijd realistisch zijn.*' Of '*Ik probeer altijd andere mensen gelukkig te maken.*'. De respondenten wordt

⁸ De lijst van bronnen is opgenomen in tabel 3.1 in paragraaf 3.2.2

gevraagd om deze kaartjes op drie stapels te leggen:

- 'Dit past bij mij'
- 'Dit past niet bij mij'
- 'Dit past misschien bij mij'.

Hiervoor krijgen ze ruim de tijd. Vervolgens mogen ze uit de stapel met de kaartjes 'Dit past bij mij', de vijf belangrijkste kiezen. De rest van de kaartjes wordt verwijderd.

Op de achterkant van elk kaartje staat de zingevingbron vermeld. Volgens deze methode mag een respondente vijf bronnen van betekenisgeving kiezen. Als zij haar bronnen heeft gekozen, wordt per bron afzonderlijk gevraagd wat het achterliggende levensdoel is. Hiermee is de functie van dit instrument afgerond en wordt het oorspronkelijke interview over de levensdoelen vervolgd. Een totaal overzicht van de 26 kaartjes met uitspraken en zingevingbronnen, is opgenomen in appendix B.

4.2.4 Steekproef

De dataverzameling vindt plaats op basis van een theoretische steekproef; er worden interviews gehouden met drie ouders die een kind hebben verloren. Hiervoor zijn vooraf een aantal criteria gesteld aan de populatie, waardoor het domein is afgebakend.

De respondenten dienden ouder te zijn dan veertig jaar. Uit eerder onderzoek blijkt dat mensen boven de veertig jaar, meer bezig zijn met ultieme levensdoelen en dat ze hier meer naar leven dan jongere mensen. Daarnaast beschikken mensen onder de veertig jaar over het algemeen wel over ultieme levensdoelen maar zijn hier minder bewust mee bezig, en kunnen hier dus mogelijk minder over vertellen. Ook blijkt uit de praktijk, dat naast leeftijd, het opleidingsniveau bepalend is voor mensen die ultieme levensdoelen hebben. Hoe hoger het opleidingsniveau, des te groter is de kans dat zij over ultieme levensdoelen beschikken.

In de afweging over welk geslacht de respondenten zouden dienen te beschikken, is gekozen voor een onderzoek uitsluitend onder moeders⁹. Uit het theoretisch vooronderzoek blijkt dat het verliezen van een kind, het risico van een gecompliceerde rouwproces bij vaders groter is dan bij moeders (zie 2.3).

Daarnaast diende het overleden kind minimaal tien tot twaalf jaar te zijn geweest bij het overlijden. Hierdoor is er zeker een goede band opgebouwd tussen ouders en kind, waardoor hogere verwachtingen zijn opgebouwd ten aanzien van de toekomst van het kind. Tevens diende het overlijden van het kind plotseling plaatsgevonden te hebben, om de interpretatiecrisis tussen de contingente gebeurtenis en het levensdoel zo groot mogelijk te laten zijn.

⁹ Vanaf nu zal ook gesproken worden van 'een respondente' in enkelvoud

Voor dit onderzoek zijn de respondenten willekeurig gezocht via connecties in het persoonlijk netwerk. De respondenten zijn via drie verschillende relaties geselecteerd en zijn op geen enkele manier met elkaar verbonden.

Bij de selectie van de respondenten zijn bij inschatting de criteria gehanteerd van Wuchterl's religieus-filosofische benadering van de theoretische onderbouwing (Kruizinga et al., 2017, pag. 445) (Kruizinga, 2017b, pag. 80-88):

1. De overtuigingen van de respondente sluit de contingente gebeurtenis niet uit en ervaart het ook niet als noodzakelijk.
2. Ze onderneemt geen activiteiten om de niet noodzakelijkheid van de gebeurtenis te elimineren.
3. De respondente heeft een existentiële interesse, dat wil zeggen, dat zij een bepaalde vorm van spiritualiteit beleeft, onafhankelijk van het feit of zij kerkelijk is of niet.
4. De gebeurtenis veroorzaakt een reflexieve impuls om met argumenten deze contingente gebeurtenis te verwerken.

Net als bij het oorspronkelijke LISA onderzoek, is het achterliggende doel dat de respondenten zelf een meerwaarde zullen overhouden aan het gesprek. Deze meerwaarde zou mogelijk kunnen zijn dat er meer inzicht zou kunnen ontstaan in de narratieve constructie van hun persoonlijke ervaring van contingentie. Er is echter bewust gekozen om vooraf alleen te verwijzen naar het belang van het wetenschappelijk doel van dit onderzoek om verwachtingen te beperken. Wel krijgt elke respondent de mogelijkheid aangeboden van een extra gesprek, als dit nodig mocht zijn door de opgehaalde emoties.

De interviews hebben plaats gevonden tussen juli en september 2017 in Roozendaal, Rosmalen en Schijndel. De volgende respondenten zijn betrokken bij het onderzoek.

Respondente 1 is 78 jaar en heeft een opleiding tot secretaresse gehad. Ze verrichtte ondersteunende administratieve taken in het bedrijf van haar man totdat haar dochter 30 jaar geleden overleed. Vijf jaar later overleed haar man. Van haar drie kinderen, is haar jongste dochter overleden op 12 jarige leeftijd als gevolg van een plotselinge hartstilstand. Haar overige twee dochters hebben gestudeerd. Mevrouw is katholiek; ze bidt dagelijks en vroeger ging ze wekelijks naar de kerk, tegenwoordig nog maandelijks. Deze respondente gelooft in het hiernamaals en in de voorzienigheid, als deze positief aangemerkt is. Ze weet niet of dit ook voor negatieve gebeurtenissen geldt.

Respondente 2 is 57 jaar op het moment van het interview. Ze heeft HBO PABO gedaan en is leerkracht op een basisschool. Samen met haar tweede man, hebben ze elk drie kinderen. Haar jongste zoon is op 18 jarige leeftijd verongelukt in het verkeer. Haar overige kinderen hebben gestudeerd. Ze gelooft in een andere werkelijkheid en noemt zichzelf christelijk waarbij haar achtergrond katholiek is. Haar stelregel is: *Wat u niet wil dat u geschiedt, doe dat ook een ander niet*; laat ieder in zijn waarde ongeacht iemands achtergrond.

De laatste respondente is 86 jaar en heeft vroeger in Schotland een management assistente opleiding gevolgd. Vorig jaar was ze 60 jaar getrouwd en haar oudste zoon was 29 toen hij 33 jaar geleden verongelukte tijdens een bedrijfsongeval. Alle vier haar kinderen hebben gestudeerd. Voor het ongeluk was ze aangesloten bij een protestante denominatie maar sinds het ongeluk heeft ze haar geloof verloren. Ze heeft sterke principes waar ze naar leeft. Daarnaast heeft ze het gevoel dat sommige mensen te maken hebben met een vooraf bepaaldheid van gebeurtenissen, *'vooral als hen veel akelige dingen overkomen'*.

4.3 Data-analyse

Hier volgt de beschrijving hoe de analyse heeft plaatsgevonden en wat ik heb gedaan om de verzamelde gegevens te verwerken. Hiervoor heb ik gebruik gemaakt van de aangepaste vragenlijst voor dit empirische onderzoek (4.3.1), en hoe de uitkomsten zijn verwerkt (4.3.2). Het ADCL-schema (4.3.3), de Wuchterl-schaal (4.3.4) en de SoMeCaM methode (4.3.5) hebben aan dit analyse proces sterk bijgedragen. Tenslotte is een overzicht gegeven van de validiteit en de bruikbaarheid van de geanalyseerde gegevens (4.3.6) met daarna een reflexie op het analyseproces (4.3.7).

4.3.1 Het gebruik van de vragenlijst tijdens de interviews

De gebruikte vragenlijst wijkt op een aantal punten af van de gestandaardiseerde. Het was een juiste beslissing om het onderdeel met de persoonlijke kenmerken naar het einde van het interview verschuiven. De respondenten wilden graag aan het begin van het interview vertellen over het overlijden van hun kind en kregen hier alle ruimte voor. Het tweede onderdeel was ook intensief, waardoor het prettig was dat de vragen in deel drie voor de respondenten relatief gemakkelijk waren.

De verwachting was dat een interview gemiddeld anderhalf uur zou duren. In werkelijkheid wisselde dit nogal, waarbij vooral het eerste interview aanzienlijk langer duurde. Dit kwam deels doordat de eerste respondente vijf levensdoelen mocht kiezen. Hierna is het aantal te kiezen levensdoelen teruggebracht naar drie, dat goed beviel. Met de tweede respondente duurde het gesprek inderdaad rond de anderhalf uur, de derde respondente deed er twee uur over.

In het tweede gedeelte van de vragenlijst is in het kader van het tijdsaspect binnen het conceptuele model, de vraag toegevoegd in hoeverre dit levensdoel ondersteunend is geweest tijdens periode rondom het overlijden. Deze werkwijze werkte prima voor alle respondenten. Zo konden ze de terugkoppeling naar de aanwezigheid van dit levensdoel in het verleden gemakkelijk maken.

Omdat grotendeels gebruik is gemaakt van de gestandaardiseerde vragenlijst uit het onderzoeksprogramma, is vooraf verwacht dat er slechts kleine inhoudelijke aanpassingen nodig zouden zijn. Dit bleek ook het geval. Toch zijn er een paar opmerkingen over te maken.

Tijdens het tweede interview is een systematische fout ontdekt in het derde onderdeel van de vragenlijst. In de oorspronkelijke vragenlijst wordt uitsluitend een terugkoppeling gemaakt naar de hogere, verticale zelftranscendentie binnen de spirituele dimensie. In deze masterscriptie wordt echter ook uitdrukkelijk de horizontale zelftranscendentie binnen de spirituele dimensie benoemd. Waar de eerste respondente wel aansluiting bij de oorspronkelijke tekst had, was dit anders voor de tweede respondente. Tijdens het interview is dit verbaal gecorrigeerd. De inschatting is dat, gezien haar reactie, deze interventie geen essentiële vertekening van het beeld heeft gegeven. Daarnaast deed deze situatie zich voor toen het interview al enige tijd bezig was. Toen was de vertrouwensband tussen de respondente en de interviewer voldoende stevig.

4.3.2 Verwerking van de uitkomsten van de vragenlijst

Mijn doel was om met behulp van ATLAS.ti de gegevens in drie rondes te analyseren aan de hand van een vooraf opgesteld codeboek. Dit codeboek is vooraf afgestemd met de begeleider (zie bijlage B).

De eerste analyse vond plaats door de opgenomen interviews te transcriberen. Hierbij is zoveel mogelijk de intonatie van de respondenten en het gedrag in meegenomen. De teksten zijn vervolgens opgeladen in het computerprogramma ATLAS.ti (versie 8), specifiek voor kwalitatief onderzoek.

Vervolgens heb ik aan de hand van de codes teksten en fragmenten geanalyseerd in aansluiting met de concepten in het onderzoekmodel. Door het toepassen van de constant vergelijkende methode, heb ik gebruik gemaakt van het deductief codeerproces; teksten worden onderzocht naar fragmenten die aansluiten bij de uitgewerkte concepten in het onderzoekmodel. Hierbij kunnen nieuwe inzichten inductief worden aangevuld.

De interpretatie gebeurde in de eerste plaats aan de hand van het ADCL-schema waarbij de focus gericht was op het concept van betekenisgeving. Daarnaast heb ik een secundaire analyse uitgevoerd op basis van de Wuchterl schaal, die zich richt op het concept van de integratietheorie; in hoeverre heeft de respondente de ervaring van contingentie geïntegreerd in haar levensverhaal? Dit wordt uitgelegd in **4.3.4**.

4.3.3 ADCL-schema

De eerste twee respondenten kregen in het eerste deel van de vragenlijst, tabellen met opties per dimensie (situationeel, existentieel en spiritueel) aangereikt, om de betekenis van het overlijden van hun zoon of dochter concreet te benoemen. Ze konden echter uitsluitend kiezen uit de negatieve opties van het ADCL-schema, in aansluiting bij de aard van de contingente gebeurtenis. Na tussentijds overleg met de begeleider, is dit bij de laatste respondente aangepast. Zij kreeg na eerst uitsluitend de negatieve opties aangereikt, daarna zowel de negatieve als de positieve opties per dimensie aangeboden. De positieve opties wekten echter aanzienlijke weerstand op bij de respondente, omdat dit niet aansloot bij haar ervaring van contingentie.

Vervolgens heb ik tijdens het coderen, gekeken of de respondenten de door hen benoemde betekenis ook werkelijk zo *ervaarden*. Deze analyse richtte zich deels op het derde onderdeel van de vragenlijst, waar controlevragen werden gesteld over de dimensie waar de respondente zich met name op richtte. In het eerste deel van de vragenlijst werd vooral inzicht gegeven over de actieve en passieve rol van de respondente en de negatieve en eventuele positieve beoordeling van het overlijden. Een eventueel verschil tussen de benoemde en de ervaren betekenisgeving kon vervolgens onderbouwd worden.

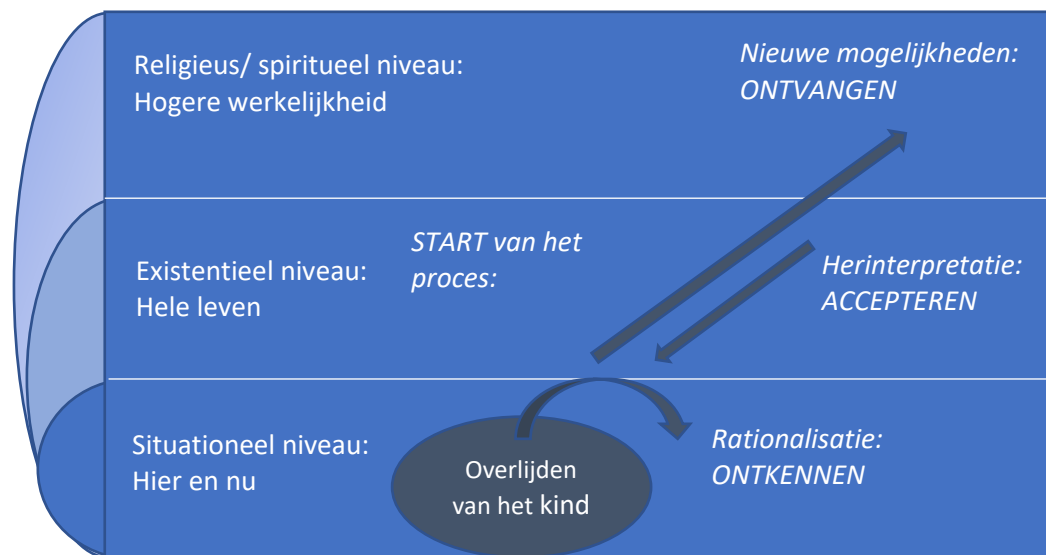
4.3.4 Wuchterl-schaal

Tevens is er in het onderzoekmodel een causaal verband opgenomen tussen betekenisgeving vanuit de ultieme levensdoelen en de ervaring van contingentie, naar de mate van integratie van de contingente gebeurtenis in het levensverhaal. Omdat er echter geen directe vragen over dit concept zijn opgenomen in de vragenlijst, heeft er een secundaire analyse op dezelfde verzamelde gegevens plaats gevonden vanuit een nieuw onderzoekkader, de zogenoemde narratieve integratietheorie (Hartog et al., 2017, pag. 8-9) (Kruizinga et al., 2017a, pag. 444-453). Deze analyse op basis van de Wuchterl-schaal heeft zich met name gericht op het tweede onderdeel van de vragenlijst, over levensdoelen. Hierbij heb ik een interpretatie gedaan om te zien in hoeverre de integratie van de contingente gebeurtenis in het levensverhaal had plaatsgevonden.

In deze analyse is het ADCL schema opnieuw gebruikt, maar vanuit een ander kader. De Wuchterl-schaal onderscheidt vier verschillende modaliteiten die als volgt benoemd zijn: *ontkennen*, *erkennen*, *accepteren* en *ontvangen*. Deze modaliteiten zijn verbonden aan de drie eerder genoemde dimensies: situationeel, existentieel, en de uitbreiding van de laatste met de spirituele dimensie. Aan de hand van de analyse, heb ik een interpretatie gemaakt van de modaliteiten waarin de respondenten zich bevonden of hadden bevonden ten aanzien van de integratie in het levensverhaal.

Bij het *ontkennen* van een ervaring van contingentie, is er meer sprake van het ontbreken van existentiële vragen dan van een feitelijke ontkenning. Respondenten in deze modaliteit willen of

kunnen niet over de contingente gebeurtenis praten. Vaak leven ze door alsof ze het niet heeft plaatsgevonden. Op deze wijze hoeven ze niet geconfronteerd te worden met hun eigen kwetsbaarheid, dat soms (deels) onbewust plaatsvindt (Kruizinga et al., 2017a, pag. 447). Het is ook mogelijk dat de ervaring van contingentie vanuit een levensbeschouwelijke visie gezien wordt, dat het *'had moeten gebeuren'*, bijvoorbeeld gerelateerd aan God. Het is ook mogelijk dat het een gevolg is van natuurwetten of *'absolute pech'*. (Hartog et al. 2017, pag. 8). De gebeurtenis wordt in elk geval niet op een betekenisvolle manier in iemands levensverhaal opgenomen, alsof het geen onderdeel is van iemands leven. Hier plaatst de respondente de ervaring van contingentie in de situationele dimensie. Deze mens zal over de contingente gebeurtenis praten dat ze *'door moet in het leven'* (zie 2.1).

Figuur 4.2 Schematische vertegenwoordiging van de vier modaliteiten in de Wuchterl-schaal in de integratietheorie (bron: pag. 450 Kruizinga et al. (2017a), Modes of relating to contingency: an exploration of experiences in advanced cancer patients

In geval van *erkennen*, wordt de ervaring van contingentie gezien als een ernstige onderbreking van het gehele leven van de respondente, die niet persé noodzakelijkerwijs had hoeven te gebeuren of dat het onmogelijk was. Het interpretatieproces begint in deze modaliteit, waarbij existentiële vragen naar boven komen, bijvoorbeeld *'Waarom ik?'* of *'Alles is veranderd. Mijn hele toekomst is onzeker geworden.'* Dit zijn de eerste pogingen van integratie in het levensverhaal. Hierbij is het woordgebruik vaak gericht op *'het moeten'*. Bijvoorbeeld *'Ik zal het moeten accepteren.'* (Hartog et al., 2017, pag. 8-9) (zie ook 2.1).

De volgende modaliteit, die net als *'erkenning'*, in de existentiële dimensie is geplaatst, laat zien dat de ervaring van contingentie is *geaccepteerd* als een nieuwe realiteit in het persoonlijk leven.

Kruizinga et al. stellen dat het onderdeel is geworden van iemands levensverhaal, van haar leven, ook al blijft het af en toe lastig (2017a, pag. 449). Er vinden nog steeds herinterpretaties plaats en het blijft moeilijk om de gebeurtenis volledig in het levensverhaal te integreren. Het taalgebruik is enigszins passiever dan in de modaliteit van erkenning. Uitspraken in deze modaliteit zijn bijvoorbeeld: *'Ik dacht dat dit mij niet zou kunnen overkomen'*.

De vierde modaliteit, wordt *ontvangen* genoemd. In deze modaliteit wordt de ervaring van contingentie geïntegreerd in iemands levensverhaal, tijdelijk of permanent. Er vindt een soort van transformatie plaats, waarbij er ruimte is voor *'positieve mogelijkheden'* gerelateerd aan de negatieve ervaring. Hierdoor is deze modaliteit in de spirituele dimensie geplaatst (Hartog et al., 2017, pag. 9). Deze positieve gevolgen kunnen zelfs concreet zijn en direct gekoppeld worden aan de ervaring. Het is echter ook mogelijk dat de nabestaande nieuwe inzichten krijgt op haar eigen leven, of zelfs op *'het Leven'* in het algemeen. Hierbij kan het leven in het algemeen zowel als immanent als transcendent worden beschouwd. Dit is afhankelijk van iemands levensbeschouwing, en zeker ook iemands veerkracht, waardoor persoonlijke groei mogelijk is (Baltes & Baltes, 1990, pag. 3) (Rando, 2003, pag. 188-190) (zie ook 2.2). In deze modaliteit verwijzen mensen onder andere vaak naar normen en waarden die belangrijker zijn geworden in hun huidige existentiële leven (Kruizinga et al., 2017a, pag. 448) (Hartog et al., 2017, pag. 9). De uitspraken zijn over het algemeen passief geformuleerd zoals bijvoorbeeld: *'Ik geniet nu meer van het leven. 'of 'Ik ben me meer bewust van hoe belangrijk het is om echte aandacht te geven aan anderen'*.

Het is overigens zeer wel mogelijk dat iemand tijdens het vertellen van haar levensverhaal wisselt tussen deze modaliteiten, vooral als het gaat om een contingente gebeurtenis met een grote impact, zoals het overlijden van een kind. Kruizinga et al. stellen duidelijk in hun onderzoek dat het desondanks van belang is of iemand uiteindelijk, na verloop van tijd, de modaliteit van *ontvangen* kán bereiken, dus ook tijdelijk, in haar huidige leven (2017a, pag. 450-451).

De theoretische beschrijving in het artikel van Kruizinga et al. bleek een goed handvat te zijn bij het coderen (2017a, pag. 447-450). Met name de voorbeeld citaten waren een grote hulp, net als de beschrijving van passief en actief woordgebruik.

4.3.5 SoMeCaM-methode

De SoMeCaM methode werkte goed voor alle respondenten. Na het emotionele eerste deel van het interview, werd het actief zoeken naar eigen bronnen van betekenis aan de hand van de kaartjes, als prettig ervaren. Alle respondenten vonden op deze wijze hun belangrijkste ultieme levensdoelen.

De eerste respondente heeft de optie gekregen om vijf bronnen van betekenisgeving te kiezen, zoals in de SoMeCaM methode gebruikelijk is (zie hiervoor 4.2.3). Om tijd praktische redenen is besloten om dit voor de overige twee respondenten terug te brengen naar drie keuzes, conform de oorspronkelijke procedure van de vragenlijst.

Ook voor de analyse werkte deze methode uitstekend omdat de doelstellingen op een hoger niveau met elkaar vergeleken konden worden. Alhoewel tegelijkertijd duidelijk werd dat bij gelijke keuze van een bepaalde bron van betekenisgeving, er toch voor respondenten individueel er een andere dimensie achter kon liggen. Ook dit heeft het inzicht verder vergroot.

4.3.6 Validiteit en bruikbaarheid

Dit praktijkgerichte *qualitative survey* is zodanig opgezet dat er sprake is van een methode triangulatie; er is zowel gebruik gemaakt van een literatuuronderzoek als een empirisch onderzoek. Het empirische onderzoek is te omschrijven als een *qualitative survey*, een onderzoek naar verscheidenheid, '*waarbij zoveel mogelijk varianten vertegenwoordigd zijn in de steekproef*' (Jansen 2005, pag. 26). De bruikbaarheid en hierdoor de interne validiteit van dit onderzoek worden verstevigd door de volgende zaken (Verhoeven 2011, pag.299-301, 322-323).

Het levensdoel van dit onderzoek geeft aan wat het te onderzoeken praktische probleem is. Het kennisdoel is specifiek gericht op een verzameling individuen in een bepaalde context die gespecificeerd wordt in de onderzoeksvragen (Jansen 2005, pag. 22, 24). Hiervoor staan de vooraf gestelde selectiecriteria van de respondenten garant.

Belangrijk voor de validatie is dat dit praktijkgerichte kwalitatieve onderzoek gebruik gemaakt heeft van zoveel mogelijk gestandaardiseerde concepten die reeds hun waarde hebben bewezen. Zo sluit de vragenlijst en het ADCL-schema aan bij het onderzoeksprogramma van de Leerstoel Empirische Religiewetenschappen aan de Faculteit Theologie, Filosofie en Religiewetenschappen van de Radbouduniversiteit in Nijmegen (Verhoeven 2011, pag. 303), in samenwerking met het AMC Amsterdam.

Er is zoveel mogelijk gebruik gemaakt van de hier gehanteerde gestandaardiseerde instrumenten. Zo is het beschreven theoretisch model een doorontwikkeling van het model gehanteerd door Hartog et al. (2017, pag. 4). Een essentieel onderdeel van dit onderzoek is gebaseerd op de narratieve integratietheorie van Kruizinga et al. (2017a), grotendeels verwerkt in Kruizinga's proefschrift (2017b, pag. 80-88) (Jansen, 2005, pag. 21).

Ook het overgrote deel van de semigestructureerde vragenlijst, is gebruikt in verschillende (promotie) onderzoeken van de leerstoel Empirische Religiewetenschappen. De combinatie van gesloten en open vragen in de vragenlijst, heeft hiermee haar meerwaarde aangetoond bij verschillende doelgroepen, zoals psychiatrische patiënten, kankerpatiënten en ouders met ernstig zieke kinderen. Dit heeft geleid tot meerdere publicaties (Jansen, 2005, pag. 21, 22, 27,28).

Voor het benoemen van de ultieme levensdoelen, is gebruikt gemaakt van een specifiek deel van de beproefde SoMeCaM methode van Schnell en La Cour (2011a) (2016). Deze is vervolgens ingepast in de gestandaardiseerde vragenlijst.

Het onderzoekmodel is in eerste instantie deductief getoetst aan de hand van de hypothese (4.1.2) die zowel een explorabel als een toetsend doel had (Jansen 2005, pag. 20, 21). Er is daarnaast gebruik gemaakt van een beperkte steekproef van drie representatieve respondenten uit de vooraf beoogde doelgroep (4.2.2). Resultaten in een kwalitatief onderzoek zijn nu eenmaal niet generaliseerbaar zoals bij een statistisch onderzoek, maar zeker wel toepasbaar in een vergelijkende context (Jansen 2005, pag. 16, 21).

Op basis van het theoretische model, is het codeboek vooraf opgesteld voor het coderen, een handeling die de basis biedt voor mijn interpretatie van de interpretatie van de respondenten zelf (Verhoeven 2011, pag. 304-305). Dit heeft plaatsgevonden na afstemming met de begeleider. Het codeboek kent een gestructureerde opzet die strak gehanteerd is tijdens het analyseren en interpreteren. Deze data analyse heeft gebruik gemaakt van de constant vergelijkende analyse methode (Verhoeven 2011, pag. 302). Hierbij was het coderen een iteratief proces waarbij ruimte was voor inductie (Verhoeven 2011, pag. 302). Dit kwalitatieve onderzoek kenmerkt zich daarom door de afwisseling van deductie en inductie, waarbij ruimte is voor nieuw inzicht. Ook is er tussen de verschillende coderingsrondes tussentijds overleg geweest met de begeleider. Dit heeft de betrouwbaarheid van de analyse en tegelijkertijd de validiteit van het onderzoek versterkt (Verhoeven 2011, pag. 302, 322) (Jansen 2005, pag. 29).

De individuele interviews zijn opgenomen en schriftelijk uitgewerkt waardoor de interpretatie controleerbaar is en de verscheidenheid van het gedrag van de respondenten in deze context als voldoende te beoordelen (Jansen 2005, pag. 21-23,25,28,29). De data analyse aan de hand van de interviews, is met behulp van het gespecialiseerde computerprogramma voor kwalitatief onderzoek ATLAS.ti, versie 8, geïnterpreteerd. Dit gebeurde aan de hand van te voren bepaalde variabelen of kenmerken, gebaseerd op het theoretische model (Jansen 2005, pag. 21, 23)(Verhoeven 2011, pag. 314).

Bij het verwerken van de interviews tot tekst, is uitdrukkelijk aandacht besteed aan de intonatie en de timing van de woorden. Daarnaast is regelmatig de fysieke houding van de respondenten meegenomen bij het analyseren. Door het gedrag en de uitspraken van de respondenten tijdens de interviews te analyseren, is de werkelijkheid zoveel mogelijk intact te houden, waardoor de inhoudelijke generaliseerbaarheid zo groot mogelijk is gehouden (Verhoeven 2011, pag. 320).

Als interviewer, ben ik een getraind geestelijk verzorger met twee jaar werkervaring in het Radboudumc in Nijmegen. Daarnaast ben ik sinds 2008 coach, met name op persoonlijke ontwikkeling en heb tevens leidinggevende werkervaring in het bedrijfsleven. Tijdens het interview heb ik gebruik gemaakt van mijn bekwaamheden in gespreksvoering, vooral op het doorvragen op onderdelen. Ook hierdoor is de validiteit van het onderzoek verstevigd (Verhoeven 2011, pag. 322)

Op basis van alle genomen maatregelen vooraf en tijdens het onderzoek, kan gesteld worden dat door de triangulatie zodanig onderbouwd is, dat de inhoudelijke bruikbaarheid van dit kwalitatieve onderzoek voldoende is om als valide te worden gestempeld in een bepaalde context (Verhoeven 2011, pag. 318-320). De enige vraag die open zou kunnen blijven staan is of er voldoende sprake is

van verzadiging, oftewel variatiedekking met een steekproef van drie interviews. Essentieel is echter wat de relevantie is van de verscheidenheid die onderzocht is. Het is de verwachting dat het aantal varianten niet spectaculair zal toenemen, gezien de variatie die de huidige respondenten vertonen binnen de vastgestelde context. Zoals Jansen ook terecht stelt, is ieder mens anders, dus een volledige betrouwbaarheid is niet mogelijk (2005, pag. 26).

4.3.7 Reflexie op het analyseren

Uiteindelijk hebben er vier rondes van coderen plaatsgevonden bij de tweede en de derde respondente, waarbij er drie vooraf gepland waren. Bij de eerste respondente waren vijf rondes noodzakelijk.

Het coderen in de tijd was niet altijd gemakkelijk omdat ik te maken had met verschillende tijdsperiodes en hierdoor met veel verschillende codes. De ervaring van contingentie is echter een scherpe markering in de tijd voor alle respondenten. De tijdsgrens tussen de eerste rouwperiode en de jaren erna tot het heden, heeft echter een meer diffuse overgang. Tijdens de interviews bleek echter dat de respondenten zelf goed weten wanneer de zwaarste rouwperiode was afgelopen; ze spreken over die periode in de verleden tijd.

De moeilijkheid zat met name bij de respondenten die respectievelijk 30 en 33 jaar geleden hun kind hadden verloren. Tussen de rouwperiode en het heden, hebben zij andere contingente gebeurtenissen meegemaakt die mogelijk hun huidige beeld beïnvloeden. Soms kwam deze voort uit het overlijden van hun kind, en soms ook niet. Voor het onderzoek was het belangrijk om dit helder te krijgen.

Na de eerste ronde werd, na overleg met de begeleider een systematische fout ontdekt in het coderen. De sleutel lag in het onderscheid tussen passief en actief woordgebruik van de respondente, in relatie tot de integratietheorie. Hierdoor werden uitspraken als andere ervaringen van contingentie geïnterpreteerd, waardoor de samenhang per respondente aanzienlijk verbeterde. Actief woordgebruik wijst op de situatie dat de respondente in het volle leven staat, en zelf handelt. Hierbij stelt Kruizinga et al. (2017a, pag. 447-449) dat het gaat om *erkenning of acceptatie* van de contingente gebeurtenissen in de existentiële dimensie. De extra meerwaarde van het kunnen *ontvangen*, de ervaring dat een contingente gebeurtenis ook een positief effect kan veroorzaken, ligt volgens de Wuchterl-schaal in de spirituele dimensie, die onderdeel uitmaakt van de existentiële dimensie maar uitgebreid is met een andere werkelijkheid (Kruizinga et al., 2017a) (Kruizinga, 2017b, pag. 80-88). Dit inzicht bepaalde de insteek van de tweede codering. Zo gaf een levensdoel van de respondente twee in de horizontale zelftranscendente dimensie, naast *tragiek*, ook *genade* in plaats van *geschenk*. Het gevolg was dat er meer consistentie ontstond tussen de respondenten en hun levensdoelen.

Naar aanleiding van deze tweede uitgebreide codering, heb ik een samenvattende memo per respondente opgesteld waarin de codes inhoudelijk werden onderbouwd. Hierdoor ontstond een chronologisch overzicht per interview. Dit bracht nog meer inzicht met name in het vlak tussen accepteren in de existentiële dimensie en ontvangen in de spirituele dimensie. Naar aanleiding hiervan werden kleine foutjes hersteld. In de derde ronde is de koppeling verbeterd met de verschillende gekozen levensdoelen van de respondenten en de dimensies en bronnen van de SoMeCaM methode. Dit bleek extra handig te zijn toen in de vierde ronde in Atlas.ti netwerken werden gemaakt per interview. Opnieuw kwamen kleine foutjes aan het licht. Voor de tweede en de derde respondente klopte vervolgens het geheel maar dit was nog niet het geval voor de eerste respondente.

Deze eerste respondente heeft een gelaagdheid van vier direct gekozen levensdoelen waarbij ze ook nog twee andere levensdoelen aanhaalde die ze door elkaar gebruikte. Dit zorgde tijdens het interview al voor verwarring, vooral omdat deze volgens de indeling van de SoMeCaM methode in dezelfde dimensie lagen van de andere. Bij het uitwerken van de tekst, werd het enigszins overzichtelijker. Daarnaast koppelde deze respondente in het tweede gedeelte de term 'levensvreugde' veelvuldig, aan alle benoemde levensdoelen, ook aan de twee die ze niet had gekozen met de kaartjes. Vervolgens liep haar geloof als een rode draad door het gehele interview. Pas in de vijfde en laatste coderingsronde, werd me duidelijk dat haar achterliggende ultieme levensdoel, *Vertrouwen op God*, één van haar belangrijkste levensdoelen is. Vanaf toen heb ik haar levensvreugde geïnterpreteerd als een vorm van positieve passieve ervaring, *genade*, in de spirituele dimensie, die uiting was van dit spirituele verbindende levensdoel ten opzichte van de overige levensdoelen. Op dat moment viel voor mij de puzzel op haar plaats.

5 Resultaat

5.1 Uitkomsten analyse

Wat betekent het overlijden van hun kind, voor het huidige leven van de ondervraagde moeders? Het verliezen van een kind veroorzaakt ontegenzeggelijk een breuk in het levensverhaal van een moeder. Ingebedde ultieme levensdoelen komen voort uit iemands wereldbeeld, oftewel, iemands narratieve identiteit, en geven sturing aan handelingen om een samenhangend levensverhaal te herstellen. Maar in hoeverre is het mogelijk dat deze huidige levensdoelen zijn beïnvloed door het overlijden?

Dit onderzoek wordt gedaan bij moeders van wie verwacht zou kunnen worden dat zij het eerste rouwproces achter de rug hebben. Als zij hun leven weer enigszins hebben kunnen aanpassen, kan er sprake zijn van een gezond rouwproces. Bij het rouwproces rond kinderen zijn er echter veel complicaties mogelijk.

In het verlengde van het theoretisch model, de hypothese en de hoofdonderzoeksvraag, zijn voor dit onderzoek de volgende onderzoeksvragen opgesteld:

1. *Wat zijn de huidige ultieme levensdoelen van de respondente?*
2. *Hoe heeft de respondente het overlijden van haar kind ervaren?*
3. *Wat waren de ultieme levensdoelen van de respondente rondom de gebeurtenis dat het kind overleed?*
4. *Hoe integreert de respondente deze ervaring in haar huidige leven aan de hand van haar levensdoelen?*
5. *Wat is de reden dat de huidige ultieme levensdoelen gelijk/veranderd zijn ten opzichte van de ultieme levensdoelen ten tijde van het overlijden?*

Er is voor gekozen om de onderzoeksvragen per respondente identiek uit te werken in aparte paragrafen. In appendix C is een samenvatting opgenomen van de gezamenlijke uitkomsten van de respondenten. In dit hoofdstuk analyseer en interpreteer ik de antwoorden van de respondente op mijn vragenlijst en de hierin verwerkte instrumenten. Deze antwoorden heb ik vervolgens geïnterpreteerd vanuit het theoretisch model en de hypothese.

5.2. Analyse eerste respondente

Deze katholiek gelovige respondente heeft ongeveer 30 jaar geleden haar jongste dochter verloren op bijna 13 jarige leeftijd aan een hartstilstand, mogelijk het gevolg van een bekende, aangeboren

hartafwijking. De doodsoorzaak is echter nooit onderzocht. Ze heeft nog twee dochters. Vijf jaar na het overlijden van haar dochter, is ook haar man op relatief jonge leeftijd overleden. Sindsdien is ze alleen. De beide ingrijpende contingente gebeurtenissen grijpen in elkaar en maakt het lastiger om uitsluitend het verlies van haar dochter in deze analyse te beoordelen. Daarom zal af en toe ook het overlijden van haar man erbij betrokken worden.

Zoals eerder is gesteld, kreeg deze eerste respondente, conform de methode van de SoMeCaM de optie om vijf bronnen van zingeving, c.q. levensdoelen te kiezen. Ze koos er echter zelf maar vier.

5.2.1 Analyse ultieme levensdoelen heden en verleden

Deze paragraaf geeft inzicht in de eerste en derde onderzoeksvraag voor deze respondente:

1. *Wat zijn de huidige ultieme levensdoelen van de respondente?*
3. *Wat waren de ultieme levensdoelen van de respondente rondom voor de gebeurtenis dat het kind overleed?*

Als eerste en belangrijkste levensdoel kiest deze respondente *Onafhankelijkheid*¹⁰, dat onderdeel uitmaakt van de dimensie *Zelfverwerkelijking*. Haar onderbouwing is dat ze haar eigen zin kan doen: *'Ik ben onafhankelijk' wil zeggen dat ik genoeg géld overhou*. *'Onafhankelijk... dat ik niemand eigenlijk lastig hoeft te vallen. Dat is mijn onafhankelijkheid'*. Zo wil ze niet alleen zorgen dat ze zelfstandig kan blijven, maar wil ze ook zelf beslissen wanneer ze wil sterven. Ze is stellig in haar antwoorden, waarbij ze overigens ook aangeeft dat ze een tijdje een vriend heeft gehad, maar dat ze blij is dat ze het uit heeft gemaakt: *'Meende echt dat ik (haar man) terug had. Ik had geen,.. Ik kan geen , ik kan geen, ik kan tóch alleen leven...'*. Deze laatste uitspraak lijkt enigszins in tegenspraak te zijn met de eerdere uitspraken over haar onafhankelijkheid.

Haar tweede gekozen levensdoel is *Plezier maken met anderen*¹¹, binnen de dimensie *Welzijn & Verwantschap*: *Plezier, dat is voor mij levensvreugde! Dan kan ik zo blij zijn...'*. Haar bijbehorende onderbouwing is dat ze haar levensvreugde wil delen en anderen aandacht wil geven, vooral kinderen, maar ook de ober en de conducteur. Haar doel is: *'En ik doe ook graag mensen áán het lachen máken. Als ik een keer een sterk verhaal heb..... Dan... ik zie dat ze genieten. Dat vind ik heel belangrijk'*. Even later zegt ze ook: *'Ik heb heel veel verloren maar ik heb nog heel veel over'*. En op de vraag of dit levensdoel samenhangt met een hogere werkelijkheid, zegt ze: *'Dat kan, of met andere mensen, dat hoeft niet perse'*.

¹⁰ Als onderdeel van de Bron van zingeving: Individualisme

¹¹ Als onderdeel van de Bron van zingeving: Plezier

*Innerlijke kracht*¹² is haar derde gekozen levensdoel. Dit levensdoel valt binnen de dimensie *Zelfverwerkelijking*. 'Ik ben sterk van eh, van lichaam en ook sterk van géést. En, en ik vind het dan grappig dat ik 78 ben'. Ze is ervan overtuigd dat zij meer innerlijke kracht heeft dan anderen, en mede daarom zorgt ze voor anderen.

In het interview legt ze zelf een direct verband tussen haar innerlijke kracht, haar geloof en haar levensvreugde. Dit gebeurt niet alleen bij het bespreken van het levensdoel maar ook in het eerste deel van het interview waar ze het overlijden van haar dochter beschrijft.

Het vierde gekozen levensdoel is *Goed zijn voor een ander*¹³, vallend binnen de dimensie van *Zorg & Verwantschap*. 'Goed zijn voor anderen, eh, ... Dat is voor mij levensvreugde. Want dat is niet dat ik de hele dag zit te Maar dat is levensvreugde. Dan kan ik zo blij zijn'. Maar ze geeft ook als reden: 'Ja, persónlijk fijn gevoel, persoonlijk fijn gevoel..... Kindjes te logeren doe ik ook, alles in wezen om ja, dat ze straks herinneringen straks hebben. Er zit ook veel eigenbelang bij he? Een bepaald egoïsme'.

Naast deze vier door haar gekozen levensdoelen, spreekt deze respondente veel over haar sterke geloof, die als een rode draad door het interview loopt. Met name in de beschrijving van het overlijden van haar dochter en in het laatste algemene onderdeel van het interview wordt duidelijk hoe belangrijk dit voor haar is. Om haar als mens recht te doen in dit interview, is haar geloof als vijfde levensdoel ingebracht. Deze vijfde levensdoel wordt *Vertrouwen op God*¹⁴ genoemd, in de dimensie *Verticale zelftranscendentie*. Hierover zegt ze zelf: 'Ik ben best wel gelovig... ', 'Voordat (haar dochter) was overleden, ging ik áltijd Onze Lieve Heer bedánten'.

Op de vraag in het interview of zij deze levensdoelen al had voordat haar dochter overleed, ruim 30 jaar geleden, gaf ze zelf aan: *Ik ben geen andere (haar eigen naam) geworden. Na vijf jaar was ik weer wie ik was.*". Hierbij stelt ze dat tijdens de rouwperiode alles anders was. Dit zegt ze later nog een keer: 'Mijn karakter is niks veranderd'. Ook bij het bespreken van de afzonderlijke benoemde levensdoelen, geeft ze dit nogmaals aan.

Volgens haarzelf hebben alle door haar gekozen levensdoelen, op een na, een rol gespeeld tijdens het directe rouwproces. Deze uitzondering is het levensdoel *Plezier maken met anderen*. Die was tijdens de vijf jaar na het overlijden volledig verdwenen, net als haar 'levensvreugde'. Beiden kwamen volgens haar eigen zeggen vanaf dat moment terug, rond hetzelfde periode dat haar man overleed. Ik heb echter haar eerst gekozen levensdoel, *Onafhankelijkheid*, nergens in haar beschrijving van de directe rouwperiode kunnen coderen.

¹² Als onderdeel van de Bron van zingeving: Kracht

¹³ Als onderdeel van de Bron van zingeving: Zorg

¹⁴ Als onderdeel van de Bron van zingeving: Religiositeit

5.2.2 Betekenisgeving aan het overlijden

Deze paragraaf geeft inzicht in de tweede onderzoeksvraag: *Hoe heeft de respondente het overlijden van haar kind ervaren?*

Deze eerste respondente geeft in het eerste deel van het interview aan dat ze het verlies van haar dochter als *'pech'* heeft geïnterpreteerd. *Pech* is passief negatief in de situationele dimensie van het ADCL schema, dat valt in de van haar dochters overlijden in de modaliteit *'ontkenning'*. In het interview geeft ze meerdere keren aan dat ze het onverwachte overlijden volledig heeft verwerkt in de vijf jaar die hierop volgden, na een zeer intensief rouwproces. Mijn interpretatie van haar overige antwoorden is dat zij het overlijden van haar dochter inderdaad in de situationele dimensie beoordeelt. Het maakt nu niet meer onderdeel uit van haar huidige leven, conform de integratietheorie van Kruizinga et al (2017a, pag. 447-448).

In de rouwperiode beoordeelde ze haar dochters overlijden echter geheel anders: *Ik heb alleen... toen vijf jaar héél andersgeléefd. Da moes een plèk.... Dat verdriet is zóó groot.....*. Dit heb ik geïnterpreteerd als een ervaring van *verlatenheid*, passief, negatief, in de spirituele dimensie. Ze heeft God wanhopig gebeden om kracht: *'Nee, daar kan onze Lieve Heer helemáál niets aan doen. (haar dochter)'s hart was niet beter. Héélmaal niks. Maar ik heb wél heel veel aan de kerk..., aan bidden gehad. Ik heb wel heel wat gezongen: 'Geef mij kracht Heer, geef mij kracht'. Heb ik, ja, in totaal.. want als ge geen kracht het...'* Naast *verlatenheid*, heb ik dit ook geïnterpreteerd als een ervaring van *genade*, beiden passief in de spirituele dimensie.

Vervolgens zegt ze ook over die eerste periode, en naar mijn interpretatie gaat ze dan over naar de existentiële dimensie: *'Dus ik ben meteen aan het vergaren, krácht gaan vergaren. (...)Achteraf zijn dat ook van die dingen geweest dat ik die krácht heb gekregen'*. Ze is hier van mening dat haar eigen innerlijke kracht haar heeft geholpen om door deze fase te komen; *'Het zal ook wel een bepaalde hardheid zijn van mij, dat ik daar eh.... Ik denk ..da... Ge moet ook een bepaalde hárdheid hebben in je.. in je lijf, om dat te kunnen, dénk ik..'*

In de rouwperiode heeft haar man haar volledig 'ontzorgd': *'Dus, ik, ik heb een half jaar geen boodschappen gedaan. Dat deed iemand anders dan voor mij. Dus ik heb van (haar man) de káns gekregen om mijn verdriet heeeel..... Dat is, dat is eigenlijk mijn grootste geluk'*. Maar de indruk wordt sterk gewekt dat hij zelf mogelijk een onverwerkt rouwproces doormaakte en onvoldoende steun uit de sociale omgeving ervaarde. Vervolgens vraagt ze zich in het interview een paar keer af of ze hun dochter toch niet beter medisch hadden moeten laten controleren. Mijn interpretatie is dat dat de brief van de dokter, vlak na het overlijden van haar dochter, die aangeeft dat het *'pech'* is geweest, haar houvast lijkt te geven om het hierbij te houden.

Het rouwproces om haar dochter eindigt volgens haar zelf, op het moment dat haar man overlijdt: *"Na vijf jaar, ..het verdriet van (haar dochter) is ook écht niet terug gekomen met het overlijden van*

(haar man) he? Want dat had een pláátsje..... 'Echt een pláátsje....' 'Ik ben geen andere ... (haar eigen naam) geworden. Na vijf jaar was ik weer wie ik was. ...'. Daarnaast dacht ze toen: 'Ik wil niet nog een keer door dit proces heen'. Waarbij ik het opmerkelijk vind dat ze zegt dat ze op dat moment haar levensvreugde terugkreeg, terwijl haar man op dat moment is overleden. Mijn interpretatie is dat ze haar dochters overlijden als 'pech' beoordeelt, omdat dit mogelijk meer gekoppeld is aan coping gedrag om de balans zo snel mogelijk weer te herstellen vanuit haar grote veerkracht, toen haar man overleed (Kruizinga et al., 2017, pag. 447)?

Vervolgens vertelt ze ook dat haar dochter 'door het leven vlinderde en ze is als een engel rechtstreeks de hemel in gegaan'. Ze geeft aan te weten dat haar kind nu gelukkig is in de hemel, waardoor ze geen negatieve ervaring van contingentie meer in het heden ervaart. Ze is bijzonder consistent in deze redenering tijdens het interview. Het is vermoedelijk mede gebaseerd op haar sterke geloof, die als spirituele verbindende levensdoel fungeert ten aanzien van de andere levensdoelen. Hierdoor lijkt ze zich geheel te kunnen of willen verlaten op God waardoor ze kan *ontvangen* op het spirituele niveau. De eerder ervaren *verlatenheid* ten aanzien van haar dochter lijkt ze vervangen te hebben voor *genade*, passief positief in de spirituele dimensie.

5.2.3 Integratieproces van het overlijden in het huidige leven

In eerste instantie vindt de analyse plaats van de vierde onderzoeksvraag: *Hoe integreert de respondente deze ervaring in haar huidige leven aan de hand van haar levensdoelen?*

Aan de hand van de door haar vijf belangrijkste gekozen levensdoelen, vindt de deze analyse plaats als vervolg op haar betekenisgeving van haar dochters overlijden, hoe ze het integreert in haar leven. Aan het einde van deze paragraaf zal antwoord gegeven worden op de vijfde onderzoeksvraag: *Wat is de reden dat de huidige ultieme levensdoelen gelijk/veranderd zijn ten opzichte van de ultieme levensdoelen ten tijde van het overlijden?* Tegelijkertijd wordt hier ook gekeken of voor deze respondente de hypothese aangenomen of verworpen wordt.

Na het intensieve rouwproces om haar dochters verlies, dat volledig is 'verwerkt' naar haar eigen zeggen, en na het integreren van het verlies van haar man in haar leven, zegt ze: 'Ik ben nu echt gelukkig, ook al ben ik zoveel kwijt. Ik ben écht gelukkig. Ik geef het leven een 9.' Dit geeft ze verschillende keren aan tijdens het interview en is hier consistent in. Ze geeft aan: 'Ik geloof in een hiernamaals. Ik gelóof echt in een hiernamaals. Ik weet écht dat (haar man) en (haar dochter) zitten te wachten.....'. Ook verder in het interview lijkt dit voor haar een vanzelfsprekendheid te zijn, waarbij ze nog, naar eigen zeggen, communiceert met haar man, omdat 'die daar bóven niks te doen heeft', echter niet met haar dochter. Ze integreert de existentiële wereld met de spirituele, 'andere wereld' op moeiteloze wijze door haar geloof. Dit lijkt haar rust te geven.

Eerste levensdoel

Het eerste levensdoel, *Onafhankelijkheid*, onderdeel van de dimensie *Zelfverwerkelijking*, wordt voor deze respondente het beste onderbouwd in haar volgende uitspraak: *'Ik ga mijn eigen gang. Ik zet zelf mijn éigen pionnen.'* Volgens haar had haar overleden dochter dezelfde eigenschap, waarbij aangenomen mag worden dat ze zeker in het verleden al in zekere mate beschikte over dit levensdoel. Ze is van mening is dat ze haar karakter mee heeft om door te gaan met haar leven. Aan deze levensdoel koppelt ze ook 'levensvreugde', dat als *genade* is gecodeerd. Hierbij dient echter aangemerkt te zijn dat ze zelf stelt: *'(haar man) hélp mij ook hè?'*.

Haar verdere uitspraken bij dit levensdoel zijn zwaar ingestoken op financiële onafhankelijkheid. Hierbij stelt ze: *'ik heb wel heel veel geluk gehad. Ik ben er (haar man) wel heel erg dankbaar voor (...) Die hij mij zó goed achtergelaten!'* Dit ervaart ze ook als passief positief in de spirituele dimensie. Tegelijkertijd is er ook *roeping* gecodeerd omdat ze uit respect voor haar man, op een intense manier aangeeft dat ze zo zorgvuldig mogelijk met dit geld om gaat. Aangezien ze dit sterk koppelt aan haar overleden man, heb ik dit geïnterpreteerd dat dit losstaat van het overlijden van haar dochter.

Verder zijn haar uitspraken over dit levensdoel in haar huidige leven vooral als *taak* geïnterpreteerd: *'Dat ik niemand nodig heb. Altijd mijn eigen benen kan doppen.* Dat ze zelf hulp kan inkopen als ze zorgbehoefte wordt en niet haar kinderen hoeft te belasten, maar ook haar euthanasieverklaring; *"Ik heb eh, ook al een brief bij de notaris liggen, bij de dokter en bij ...de kinderen dat als ik dadelijk niks meer weet en ondragelijke pijn heb, dan wil ik eh, een spuit en dan, dan wil ik naar (haar man) en (haar dochter). Dus dat vind ik ook een onafhankelijkheid.'*

Volgens haarzelf heeft dit levensdoel een rol gespeeld bij de integratie van het verlies van haar dochter in haar leven. Dit levensdoel is echter niet gecodeerd in het interview tijdens de bespreking van de rouwperiode om haar dochter. Ze zegt: *'Ja ik ben natuurlijk toch niks veranderd. Want die jaren, dat ... ik krabbelde weer overéind. Ik, ik, ik ben, ik ben in mijn schulp.., wij zijn in ons schulpje gaan zitten totdat ik weer durfde te leven.....'* Het vermoeden is dat deze levensdoel zeker wel in zekere mate bij haar aanwezig is geweest, maar geen (grote) rol heeft gespeeld bij het rouwproces van haar dochter. Pas na de contingente gebeurtenis van het overlijden van haar man lijkt deze levensdoel sterker geworden te zijn en is mogelijkwerwijs vooral gericht op overleven.

Tweede levensdoel

Haar tweede gekozen levensdoel is *Plezier maken met anderen*, binnen de dimensie *Welzijn & Verwantschap*, Concreet houdt dit levensdoel voor haar in: *'En ik doe ook graag mensen áán het lachen máken'*. Door de nadruk die ze hier op sommige momenten legt, lijkt dit zo intens dat het als *roeping* is geïnterpreteerd. Hierbij is anderen aandacht geven, de kern. Dat doet ze door iets aardigs tegen iemand te zeggen of door een sterk verhaal te vertellen. Haar gezondheid en haar levensvreugde, die ze graag wil delen, geven haar een ervaring die als *genade* is geïnterpreteerd, waardoor ze in staat is om plezier te maken.

Volgens haarzelf is dit het enige levensdoel die geen rol speelde bij de integratie van haar verlies om haar dochter in haar leven. Het lijkt aannemelijk dat dit levensdoel altijd al bij haar te hebben gehoord, ook door de voorbeelden die ze noemt, onder andere over haar gelukkige gezin voor het overlijden van haar dochter. Pas na vijf jaar, in dezelfde periode dat haar man overleed, kwam haar levensvreugde, haar behoefte om plezier te maken weer terug. Net als bij de eerste levensdoel, lijkt de nadruk op deze levensdoel bijna te zwaar waardoor het vermoeden ontstaat dat deze levensdoel belangrijker is geworden na het overlijden van haar man en losstaat van haar dochters overlijden.

Derde levensdoel

Haar derde gekozen levensdoel is *Innerlijke kracht*, binnen de dimensie *Zelfverwerking*. In het interview legt ze een direct verband tussen haar innerlijke kracht, haar geloof en haar levensvreugde gecodeerd als een passief positieve ervaring in de spirituele dimensie. Deze innerlijke kracht heb ik geïnterpreteerd als 'veerkracht', door de manier hoe ze dit omschrijft. Ze is er dan ook van overtuigd dat zij meer innerlijke kracht heeft dan anderen, die ze concreet maakt 'Om ook voor anderen kláár te staan', waarbij dit als *roeping*, in de spirituele dimensie, is gecodeerd op sommige momenten. Zoals het begeleiden van een vluchteling die de taal moet leren, waarbij van de vrouw een prestatie verwacht lijkt te worden die succes moet hebben vanuit haar eigen inspanning, ongeacht of deze vrouw hiertoe echt in staat is. Op andere momenten is ze er ook meer ontspannen in door bijvoorbeeld de zorg van een stukje gemeentegrond naast haar tuin ook te onderhouden, dat als *taak* in de existentiële dimensie is gecodeerd.

Ze maakt aannemelijk dat ze dit levensdoel altijd heeft gehad door de eerdere voorbeelden, mogelijk mede door oudere contingente gebeurtenissen in haar leven, die ze vaag aanstipt in het gesprek. De intense *verlatenheid* die ze ervaart na het overlijden van haar dochter heeft ze vooral overwonnen met deze innerlijke kracht. Tijdens de rouwperiode van haar dochter was deze *roeping* haar grote sterkte, gaf ze zelf aan. 'Ik denk, ik, ik móet het een plekje geven. Ik móet het. Ik móet verder kunnen leven.....want(haar andere dochters).....'. Het lijkt aannemelijk dat dit levensdoel versterkt is tijdens het rouwproces rondom haar dochter, met name door deze actieve positieve ervaring in de spirituele dimensie.

Vierde levensdoel

Goed Zijn Voor een ander, vallend binnen de dimensie van *Zorg & Verwantschap*, is haar laatst zelfgekozen levensdoel, waarbij ze een koppeling maakt met haar innerlijke kracht. Hierbij ervaart ze nu vooral *roeping* dat ze voor haar kinderen en kleinkinderen kan zorgen. Op andere momenten is ze hier minder gedreven in, zoals dat ze haar zus helpt met enkele praktische regelkussen, waarbij dit als *taak* is gecodeerd.

Dit levensdoel heeft haar geholpen tijdens de rouwperiode, stelt ze zelf. Ze heeft dit levensdoel zeker altijd gehad, anders had haar man tijdens de rouwperiode niet geregeld dat ze tijdelijk voor twee

pleegkinderen kon zorgen. Mijn interpretatie is dat dit levensdoel hierdoor kan zijn versterkt, waardoor het haar geholpen heeft om door het rouwproces te komen. In het interview geeft ze ook aan hoe belangrijk de steun van haar familie en vrienden is geweest in het rouwproces. Deze omgedraaide ervaring, de ervaring van ontvangen, die ik heb geïnterpreteerd als *genade*, kan mogelijk dit levensdoel versterkt hebben.

Vijfde levensdoel

Haar *Vertrouwen op God* in de dimensie van de Verticale Transcendentie loopt als een rode draad door haar leven, en zelf koppelt ze dit sterk aan haar levensvreugde en haar innerlijke kracht. Zoals eerder gesteld, is deze levensvreugde geïnterpreteerd als *genade* en is deze vooral gekoppeld aan dit levensdoel als verbindende levensdoel tussen haar andere doelen omdat ze 'levensvreugde' bij al haar doelstellingen benoemt. Ze zegt zelf dat ze voor het overlijden van haar dochter '*En dan ging ik altijd als Onze Lieve Heer bedanken*'. Direct na het overlijden van haar dochter, voelt ze een sterke *verlatenheid*: '*En toen heb ik jaren kracht gevraagd*'. Die kracht heeft ze werkelijk ook ontvangen naar eigen zeggen, waarvoor ze tegenwoordig hierover zegt: '*En nou ga ik hem weer bedanken want ik ben heel levens, ... ja ik ben heel... ik ben, ik voel me héél lekker*'. Hier is opnieuw *genade*, passief positief in de spirituele dimensie gecodeerd. De indruk in het interview wordt gewekt dat dit levensdoel versterkt is doordat ze deze kracht zo sterk ervaren heeft.

5.2.4 Conclusie en toetsing hypothese

Concluderend kan in eerste instantie gesteld worden dat deze respondente het overlijden van haar dochter volledig in haar levensverhaal lijkt te hebben geïntegreerd; het lijkt geen rol meer te spelen in haar huidige leven. Het beeld dat ze geeft, is dat haar dochter gelukkig is in de hemel, waardoor ze naar mijn mening, haar overlijden nu onbewust de betekenis van *genade*, passief positief in de spirituele dimensie, geeft. Zij schept met haar geloof een werkelijkheid voor zichzelf waar geen objectieve basis voor is; haar dochter is als een engel in de hemel. Hierdoor lijkt ze goed in staat te zijn om voor zichzelf betekenis te kunnen geven aan het overlijden van haar dochter en zich aan te passen, zeker op lange termijn.

Naast haar ervaringen die ik als *genade* heb geïnterpreteerd, heb ik bij twee levensdoelen ook *roeping* als een belangrijke ervaring van contingentie tijdens het rouwproces gecodeerd. Het is echter niet te achterhalen of de *roeping* die zij ervaart bij twee van haar levensdoelen, door het verlies van haar dochter is gekomen, of dat ze deze eerder heeft gekregen. Wel heb ik *roeping* geïnterpreteerd voor vier van haar levensdoelen in het heden, met uitzondering van de vijfde, *Vertrouwen op God*. Daarnaast ervaart ze in het heden in de existentiële dimensie nog een actieve positieve ervaring bij twee levensdoelen, *Onafhankelijkheid* en *Innerlijke kracht*.

Huidig ultieme levensdoelen	Bron van betekenis- geving	Dimensie	ADCL labels	ADCL labels
Onaf- hankelijkheid	Individualisme	<i>Zelfverwerkelijking</i>	niet van toepassing?	Genade Roeping Taak
Plezier maken met anderen	Plezier	<i>Welzijn & Verwantschap</i>	Niet van toepassing	Genade Roeping
Innerlijke kracht	Kracht	<i>Zelfverwerkelijking</i>	Verlatenheid Genade Roeping	Genade Roeping Taak
Goed zijn voor een ander	Zorg	<i>Welzijn & Verwantschap</i>	Verlatenheid Genade Roeping	Genade Roeping Taak
Vertrouwen op God	Religiositeit	<i>Verticale Transcendentie</i>	Verlatenheid Genade	Genade

Tabel 5.1 Respondente 1: Levensdoelen, Bronnen van betekenisgeving en bijbehorende dimensies volgens SoMeCaM methode, gekoppeld aan de ervaringen van contingentie vanuit het ADCL schema in het heden en tijdens de rouwperiode.

Gezien haar onderbouwing, lijkt het aannemelijk dat deze respondente al over de vijf levensdoelen beschikte, voor het overlijden van haar dochter. Het is echter de vraag of ze allemaal altijd zo sterk zijn geweest, of dat ze werkelijk zo sterk zijn, als ze zelf aangeeft. De inschatting is dat de levensdoelen *Vertrouwen op God*, *Innerlijke kracht* en *Zorgen voor een ander* deze eerste respondente door de rouwperiode van haar dochter hebben geholpen. Mijn beeld is, voor zover dit mogelijk is, dat haar twee belangrijkste huidige levensdoelen, in het rouwproces rondom haar dochter mogelijk nauwelijks een rol hebben gespeeld. Van haar tweede belangrijkste levensdoel, heeft ze dit concreet bevestigd.

Tegelijkertijd is het me niet duidelijk geworden waarom ze haar sterke geloof niet gekozen heeft in als een van haar belangrijkste levensdoelen. Ze benoemt haar geloof echter als een rode draad door het gehele interview, waardoor ik het zelf heb toegevoegd als vijfde levensdoel om haar recht te doen als mens. Daarnaast heb ik een groot deel van haar ervaringen van contingentie in het heden als *genade*, passief actief in de spirituele context, gecodeerd. Mijn interpretatie is dat haar levensvreugde uit dit levensdoel komt en zorgt voor de integratie met de andere levensdoelen.

Mogelijkwerwijs verbindt haar sterke verticale zelftranscendente levensdoel alle levensdoelen en zorgt voor minder innerlijke conflicten (Emmons et al., 1998, pag. 413-414). Zelf noemt ze in het interview nog twee andere levensdoelen, die net als haar belangrijkste levensdoel, binnen de dimensie *Zelfverwerking* van de SoMeCaM methode vallen, maar die buiten de interpretatie zijn gebleven.

Haar man overlijdt vijf jaar na haar dochter, waarmee ze nog steeds een sterke binding op spiritueel niveau lijkt te hebben. Een dergelijke nieuwe ervaring van contingentie zal ongetwijfeld ook invloed hebben op iemands huidige beeld. Om die reden is het lastig om uitsluitend een relatie met haar huidige levensdoelen en haar dochters overlijden te leggen.

Omdat haar belangrijkste huidige levensdoelen waarschijnlijk nauwelijks een rol hebben gespeeld bij het rouwproces van haar dochter, vraag ik me af of het mogelijk zou zijn dat door het latere verlies van haar man, er een andere volgorde is gekomen in haar belangrijkste levensdoelen? Zou ze hierdoor een andere perceptie kunnen hebben gekregen van het rouwproces rondom haar dochter?

Op basis van haar keuzes voor bepaalde levensdoelen, en haar onderbouwing ervan, zou het mogelijk zijn om deze respondente een overlever in de existentiële dimensie te noemen. Dit zou de aanzet kunnen zijn waarom ze in het eerste deel van het interview, het overlijden van haar dochter de betekenis geeft als *ontkennen*, passief negatief in de situationele dimensie. Ik interpreteer echter uit haar overige uitspraken, dat ze het overlijden de betekenis van *genade* geeft, passief positief in de spirituele dimensie. Mijn interpretatie is dat ze op deze manier in staat is om, via haar coping gedrag, de balans voor een normaal leven zo snel mogelijk wil herstellen (Kruizinga et al., 2017a, pag. 447). Op deze grond is het lastig om een conclusie te trekken ten aanzien van de aanwezigheid en volgorde van haar huidige levensdoelen tijdens het rouwproces rondom haar dochter. Dit is dan ook het issue bij het beoordelen van de hypothese.

Bij het opstellen van de hypothese, is onderliggend verondersteld dat deze uitsluitend een uitspraak zou doen over het overlijden van de zoon of dochter, en waarbij geen andere, latere contingente gebeurtenissen betrokken zouden worden. De impact en verwevenheid in het heden met haar mans overlijden vijf jaar na haar dochter, en de grote tijdspanne hiertussen met het heden, maakt dit echter lastig te achterhalen. Zelf geeft ze echter meerdere keren aan dat ze, na de rouw om haar dochter, echter helemaal weer zichzelf is. Ze is ook consequent in haar eigen interpretatie dat haar dochter geen rol meer in haar huidige leven speelt. Op basis van deze redenering wordt de hypothese alsnog verworpen.

5.3 Analyse tweede respondente

Deze respondente heeft negen jaar geleden haar jongste zoon uit haar eerste huwelijk verloren op achttienjarige leeftijd door verkeersongeval; hij is buiten zijn schuld aangereden. Ze ervaart haar relatie als een hoogste vorm van passief positief in de spirituele dimensie, *genade*. Deze respondente is katholiek opgevoed maar noemt zichzelf christelijk; ze gelooft op een '*rustige manier*'.

5.3.1 Analyse ultieme levensdoelen heden en verleden

Deze paragraaf geeft inzicht in de eerste en derde onderzoeksvraag voor deze respondente:

2. *Wat zijn de huidige ultieme levensdoelen van de respondente?*
4. *Wat waren de ultieme levensdoelen van de respondente rondom voor de gebeurtenis dat het kind overleed?*

Haar eerst gekozen levensdoel is *Innerlijke rust*¹⁵, die ik geïnterpreteerd heb met een koppeling aan de dimensie *Horizontale zelftranscendentie*. In haar onderbouwing legt ze de relatie met de rust en de natuur, dat voor haar een gelijksoortige betekenis heeft: '*Ja dan kan ik alleen maar het woord 'rust' bedenken.En rust die vind ik ook als wij in de natúúr zijn. De stilte om me heen.... En stilte maakt mij rustig ja*'. Doordat deze koppeling met de natuur, gaat het haar blijkbaar om de rust en harmonie om haar heen, en de verbinding met elkaar, als gezin, waardoor dit levensdoel in de dimensie *Horizontale Transcendentie* is gezet, in plaats van de dimensie volgens de SoMeCaM methode. In het interview werd duidelijk dat dit levensdoel ruim voordat haar zoon overleed, al aanwezig was.

Tijdens het bespreken van dit onderdeel, realiseerde de respondente zich dat ze een bepaalde dubbelheid in haar antwoorden gaf. Ze bleek een soort van 'onzuivere afsplitsing' van dit levensdoel gemaakt te hebben door een eerdere negatieve ervaring van contingentie, zelfs al voor het overlijden van haar zoon, namelijk '*Harmonie voor anderen*'. Tijdens het gesprek begon ze zich dit te realiseren dat ze vaker handelde vanuit dit onzuivere levensdoel in de existentiële dimensie, dan vanuit haar eigen levensdoel *Innerlijke rust*, die voor haar in de spirituele dimensie valt. Met name het overlijden van haar zoon heeft de angst versterkt om opnieuw iemand die haar lief is, te moeten missen.

Over haar tweede levensdoel, *Zorg voor elkaar*¹⁶ in de dimensie *Welzijn & Verwantschap*, beschikte deze respondente al ruim voor het overlijden van haar zoon. Hieronder verstaat deze respondente het belangeloos voor elkaar klaar staan, dat anderen aan je denken en meedenken, waarbij de

¹⁵ Als onderdeel van de Bron van zingeving: Harmonie

¹⁶ Als onderdeel van de Bron van zingeving: Zorg

wederkerigheid essentieel is. *'... Zoals je een plant water geeft, vind ik dat wat mensen nodig hebben, waar jezelf ook beter van wordt. Een stukje aandacht, een stukje...gevoel erbij.'* Bij dit levensdoel verlangt deze respondente naar eerlijkheid en oprechtheid naar elkaar, want dit gebeurt volgens haar te weinig. Ze vindt dat mensen duidelijk verantwoordelijkheid naar elkaar moeten nemen en het niet op een ander of God moeten schuiven.

Het laatste levensdoel van respondente 2 is *Heiligheid van het leven*¹⁷, die in de *Verticale zelftranscendentie* dimensie valt. Hiermee bedoelt ze: *'Het geluk dat je met je partner hebt, je kinderen, je kleinkinderen. Dat is wel heilig ja. Zeker met wat ik nu heb. Dan denk ik van 'God, dat je een tweede kans in het leven krijgt (hiermee bedoelt ze haar tweede partner)'. Hoeveel mensen blijven niet alleen en zuur achter? Nu, dat zit echt niet in me.....dat zijn dingen die heilig zijn voor mij.'* en *'Je blijven verbazen over wat je tóekomt. Dat is inderdaad zoals wat ik zei, de liefde die je tussen elkaar mag voelen. En waar je moeite voor moet blijven doen om dat te houden!'* De essentie is voor haar dat het hier echt om gaat: tussen mensen, elkaar accepteren in het anders zijn waarbij er voor haar directe koppeling is met een God of iets anders. Deze intensiteit ervaart ze al vanuit het gezin waar ze zelf uitkomt.

5.3.2 Betekenisgeving aan het overlijden

Deze paragraaf geeft inzicht in de tweede onderzoeksvraag: *Hoe heeft de respondente het overlijden van het kind ervaren?* Deze respondente benoemt haar hoogste ervaring van contingentie, in de aangereikte tabellen, de term *tragiek*. Tragiek is in het ADCL-schema, passief negatief in de existentiële dimensie, in het volle leven.

Voor deze respondente omvat de benaming *tragiek* het feit dat haar zoon is overleden uitdrukkelijk in existentiële zin; hij is niet meer concreet aanwezig. Haar redenatie is dat ze haar eigen verantwoordelijkheid draagt in dit leven. Door de aanwezigheid van haar partner heeft ze geen verlatenheid in de spirituele dimensie ervaren blijkt uit de analyse. Waarbij ze zelf zegt: *'... Uiteindelijk..... Hoeveel ik ook aan (red: haar partner) heb gehad, uiteindelijk moet ik het zélf.....móet ik daar mee verder.'* Hiermee geeft ze aan hoe sterk ze geworteld is in het volle leven.

5.3.3 Integratieproces van het overlijden in het huidige leven

In eerste instantie vindt de analyse plaats van de vierde onderzoeksvraag: *Hoe integreert de respondente deze ervaring in haar huidige leven aan de hand van haar levensdoelen?*

¹⁷ Als onderdeel van de Bron van zingeving: Spiritualiteit

Aan de hand van de drie belangrijkste gekozen levensdoelen vindt deze analyse plaats, als vervolg op haar betekenisgeving van haar zoons overlijden. Aan het einde van deze paragraaf zal antwoord gegeven worden op de vijfde onderzoeksvraag: *Wat is de reden dat de huidige ultieme levensdoelen gelijk/veranderd zijn ten opzichte van de ultieme levensdoelen ten tijde van het overlijden?* Tegelijkertijd wordt hier ook gekeken of voor deze respondente de hypothese aangenomen of verworpen wordt.

Respondente 2 geeft zelf aan dat ze soms wel en soms niet het verdriet om haar zoon kan accepteren met een 3 op de 5 punts Likertschaal. Ze mist haar zoon nog elke dag. Dit komt overeen met mijn analyse middels de Wuchterl-schaal die tussen de modaliteiten van erkenning en acceptatie wisselt met haar ervaring van tragiek in de existentiële dimensie.

Essentieel voor haar integratie van deze verlieservaring, is dat haar partner haar volledig gesteund heeft in haar rouwproces en dat ze goed is opgevangen door familie en vrienden. Relativerende opmerkingen van buitenstaanders als 'Je hebt gelukkig nog meer kinderen', ervaart ze als pijnlijk, zoals Van de Berg aangeeft (1997, pag. 9). Daarnaast was het voor haar persoonlijke aanpassing belangrijk dat ze achteraf gelijk heeft gekregen: de ander heeft een verkeersfout gemaakt waardoor haar zoon is overleden. Dit gevoel van gerechtigheid, geeft haar tot een bepaalde hoogte rust.

In het gesprek geeft ze blijk van een groot zelfinzicht en compassie, en zeker ook veerkracht, dat mogelijk door het gevoel van gerechtigheid wordt versterkt. Door het immense verdriet, is er naar eigen zeggen, geen plaats meer voor kwaadheid op de jonge chauffeur die het ongeluk heeft veroorzaakt. Ze neemt het hem nog wel kwalijk maar stelt ook: *'Weet je, wij...wij mensen hebben allemaal wel eens in der auto een moment gehad dat we denken "Hoe, dat breng ik er vanaf!"Alleen ja.....Ja!'*. Dit is als een vorm van *roeping* en *genade* gecodeerd, dat volgens Kruizinga in het meest vergaande vorm van 'aanpassing' plaatsvindt als 'ontvangen'. Het is een keuze die ze maakt om zo in het leven te staan, dat is de *roeping*. De *genade* is dat ze in staat is om het zo te ervaren. Dit is de lijn die door al haar levensdoelen gaat.

Eerste levensdoel

Op de vraag wat haar eerste levensdoel, *Innerlijke harmonie* voor haar betekent, zegt ze: *'Ik weet dat dit de basis is van alles.....'*. *'Als ik maar in balans ben, dan wordt alles rustig, dan worden de zaken niet meer gekleurd door emotie.'* Dit levensdoel voor haar niets te maken met een hogere werkelijkheid, ze geeft aan: *'Nee, het heeft vooral met hier te maken.'* Deze respondente vertaalt de hogere werkelijkheid in het dagelijks leven, waardoor ze kan zeggen: *'Het is het ontvangen én het doen.'* Hier heb ik *genade* gecodeerd én *roeping*, omdat ze stelt: *'Bij héél veel dingen zeggen wij ook "Zo zou onze (haar zoons naam) het ook gedaan hebben"'. (ze glimlacht)*. Het gaat dieper dan een gewone taak, het is een soort van opdracht die ze ervaart, die is gekomen nadat dit levensdoel, naar haar eigen zeggen, zeker een rol heeft gespeeld bij het rouwproces: *'Ja, want weet je waar je vroeger je druk over maakte dan denk je nu 'Kom óp zeg!'* Desondanks overvalt het verdriet over haar zoon haar nog regelmatig.

Tweede levensdoel

Deze respondente heeft aangegeven dat haar tweede ultieme levensdoel, *Zorg voor een Ander*, er altijd is geweest: *Het was ... het was denk ik oppervlakkiger om zo te zeggen. (...) Maar nu heeft het zich wel duidelijk verdiept. Jazeker.* Door de *tragiek* heeft deze verdieping een soort verschuiving bij haar veroorzaakt van een soort materieel welzijn naar een geestelijk welzijn. *'Er zijn altijd zoveel mensen die mij altijd hebben geholpen enne...Ja...Ik ben echt geen moeder Theresa, maar ja, als het kán, dan eh, dan doe ik dat ja. En dat is niet een eh, doel op zich, maar ik denk ik moet vandaag nog bepaalde mensen gaan helpen of zo. Maar als het kan, dan eh, wil ik het graag doen. Ja.'*

De *genade* die ze tijdens de rouwperiode van haar familie en vrienden heeft ervaren, naast de *tragiek*, voelt ze nog steeds en zet haar nu ook aan tot een bepaalde *roeping*: *'Zoals je een plant water geeft, vind ik dat wat mensen nodig hebben, waar je zelf ook beter van wordt. Een stukje aandacht, een stukje...gevoel erbij.'* *'Échte aandacht!'* Haar zoon is altijd al haar voorbeeld in belangeloosheid geweest, en dit is door het ongeluk versterkt. Zo zegt ze sindsdien regelmatig: *'Zo zou onze (naam van haar zoon) het ook gedaan hebben.'* Het zorgen voor een ander strekt zich verder uit dan alleen haar directe kring, en nu ook naar een volstreekte vreemde: *'Een keer groeten vind iedereen prettig.'*

Derde levensdoel

Ook de derde levensdoel, *Heiligheid in het Leven*, in de dimensie van *Verticale Transcendentie*, is verdiept door het ongeluk van haar zoon: *"Jawel, maar het is wel sterker geworden. Zeker weten.'* Ze beseft nu, naar haar eigen zeggen, nog meer de essentie van het leven, dat ze het goed heeft met haar partner, haar kinderen en overige familie en vrienden, dat als *genade* is geoordeeld: *'Ja, ik heb het zélf heb ervaren hoe het is eh....als mensen altijd voor je klaar staan en eh.. Aan je denken en met je méédenken...Ja. en hoe belangrijk het is als mensen het oprecht ménen. Ja dat is het hem vooral.'*

Daarnaast ervaart ze sinds het overlijden van haar zoon een *roeping* om deze verbondenheid met elkaar in stand te houden: *'Omdat ik die kóester, ...ik ben er heel blij om en, en ik wil ik graag.....daar wil je.....daar wérk je aan om het ook zo te hóuden'.*

Deze respondente geeft aan gelovig te zijn, maar dit speelt geen directe rol in haar leven. *'Want ik vind, we leven nu hier en hier moeten we het doen.....'* Mensen zijn, volgens haar, zelf verantwoordelijk en dat het te gemakkelijk is om God de schuld te geven van zaken die hen overkomen. Ook hier komt haar existentiële en praktische instelling naar voren. Toch ervaart ze regelmatig dat er meer is tussen hemel en aarde, maar of dit nu God is, dat betwijfelt ze. Deze ervaring zorgt er voor dat zij, maar ook haar man en kinderen, het gevoel hebben dat haar zoon zijn aanwezigheid op een bepaalde manier kenbaar maakt. Enerzijds geeft haar dit een heel bijzonder gevoel dat als *'genade'* is gecodeerd in de spirituele dimensie. Ze praat hierover als een normaal onderdeel van haar leven, waarbij ze de spirituele wereld integreert in de existentiële. Daarbij beseft

ze dat anderen hier heel anders naar kunnen kijken. Op andere momenten kan deze ervaring van *genade* echter ook het vreselijke verdriet weer boven laten komen in de vorm van *tragiek* in de modaliteit van erkenning in de existentiële dimensie; 'Ja maar het hóórt niet zo. Hij hoort h́ier op de bank te zitten....'.

5.3.4 Conclusie en toetsing hypothese

Deze respondente heeft betekenis gegeven aan het overlijden van haar zoon door het consequent als 'tragiek' te labelen, wisselend tussen de twee modaliteiten, *erkennen* en *accepteren*, binnen de existentiële dimensie. De integrerende werking van spirituele levensdoelen zoals Emmons et al. (1998, pag. 413-414) stellen, lijkt ook bij deze respondente van toepassing. Hierdoor ervaart ze

Huidig ultieme levensdoelen	Bron van betekenis- geving	Dimensie	ADCL labels	ADCL labels
Innerlijke rust	Harmonie	<i>Horizontale Zelftranscendentie</i> ¹⁸	Tragiek	Genade Tragiek
Zorg voor elkaar	Zorg	<i>Welzijn & Verwantschap</i>	Tragiek Genade	Genade Roeping Tragiek Taak
Heiligheid van het leven	Spiritualiteit	<i>Verticale zelftranscendentie</i>	Tragiek Genade	Genade Roeping Tragiek

Tabel 5.2 Respondente 2: Levensdoelen, Bronnen van betekenisgeving en bijbehorende dimensies volgens SoMeCaM methode, gekoppeld aan de ervaringen van contingentie vanuit het ADCL schema in het heden en tijdens de rouwperiode.

¹⁸ Volgens de indeling van La Cour en Schnell in paragraaf 4.2.1, zou de bron van betekenis Harmonie vallen binnen de dimensie Welzijn & Verwantschap. De uitleg die respondente 2 zelf geeft door het te koppelen aan de rust in de natuur, betekent dat zij bedoelde volledige harmonie en eenheid met alles om haar heen. Dit is de dimensie Horizontale zelftranscendentie.

mogelijk dat ze zaken kan *ontvangen* rondom zijn overlijden die gekoppeld zijn aan haar gekozen levensdoelen. De *genade* en *taak* had ze al ervaren voor en tijdens deze ervaring van contingentie, de *roeping* is er naderhand bij gekomen. Dit is een aanwijzing dat haar levensdoelen zijn versterkt, mede dankzij haar veerkracht. Dit is in lijn met hoe ze het zelf ervaart; ze geeft zelf aan dat de levensdoelen zijn verdiept, ondanks dat ze nog steeds een breuk in haar levensverhaal ervaart.

Kortom, er kan geconstateerd worden dat ten aanzien van de toetsing aan de hypothese: *De impact van het verliezen van een kind is zo groot dat ultieme levensdoelen kunnen veranderen in de loop van de tijd*, deze door haar redenering en de codering is verworpen.

Bij haar eerste levensdoel heeft het effect gehad dat ze veel relaxter is geworden ten aanzien van zaken waar ze zich vroeger druk over maakte. Haar zorg voor de ander is verschoven van, in eerste instantie een focus op een meer materialistisch welzijn, naar meer geestelijk welzijn. Door haar derde levensdoel realiseert deze respondente zich nog meer hoe belangrijk de onderlinge verbondenheid is met haar gezin, familie en goede vrienden.

5.4 Analyse derde respondente

Deze respondente heeft 33 jaar geleden haar oudste zoon verloren op 29 jarige leeftijd bij een bedrijfsongeval. Haar zoon was getrouwd en had geen kinderen. Uit haar 60 jarige huwelijk heeft ze nog twee dochters en een zoon en een aantal kleinkinderen. Haar man heeft 20 jaar geleden, kort na zijn pensioen, een hartinfarct gehad. Met veel inspanning binnen het gezin, kan hij inmiddels weer praten, maar lezen is nog steeds een probleem. Sinds kort is bij haar voor de tweede keer kanker geconstateerd, nu in een vergevorderd stadium. Sinds het ongeluk heeft ze haar geloof verloren.

5.4.1 Analyse ultieme levensdoelen heden en verleden

Deze paragraaf geeft inzicht in de drie belangrijkste levensdoelen van de derde respondente, zowel in haar huidige leven als tijdens het overlijden van haar zoon. Dit sluit aan bij de volgende onderzoeksvragen:

1. *Wat zijn de huidige ultieme levensdoelen van de respondente?*
3. *Wat waren de ultieme levensdoelen van de respondente rondom voor de gebeurtenis dat het kind overleed?*

De eerste keuze van deze respondente is zonder twijfel *De Liefde*¹⁹ (met een hoofdletter), die een bijzonder grote rol heeft gespeeld bij het trachten te integreren van het verlies van haar zoon in haar

¹⁹ Als onderdeel van de Bron van zingeving: Spiritualiteit

leven. Dit levensdoel is gekoppeld aan de dimensie *Verticale Transcendentie*: 'Voor mij is eigenlijk, de Liefde het allerbelangrijkste. Want dan kun je dus goedeh...met de ander omgaan, als je je openstelt.....' en ... Voor de liefde en de ruimte die je kúnt geven aan iemand. Ik denk dat je dan...eh... wel rijk bent, als je dat kunt.' Ze koppelt deze levenslevensdoel rechtstreeks aan een hogere werkelijkheid en een hiernamaals, maar stelt er gelijk bij: 'als je die wilt zien'. Uit ervaring weet ze dat als iemand negatief is of dat iemand veel meegemaakt heeft, het lastig kan zijn om in een hogere werkelijkheid te geloven. Zeker als er een sterk gevoel van *verlatenheid* ervaren wordt.

Dit levensdoel lijkt complementair te zijn aan haar derde levensdoel, *Zorgen voor een ander*²⁰, in dit geval voor haar man en (klein)kinderen. Op de vraag waarom deze belangrijk voor haar is, geeft ze aan: 'Hopen dat ze gaan strálen!Dat ze blij zijn. Dat ze gelukkig zijn. Dat ze tevreden zijn. Zorg voor elkaar.' 'Dat zij weer gelukkig is. Ja.Nee het heeft niets met mezelf te maken. Het is puur voor (de ander).' Als voorbeeld noemt ze haar 'beroemde Indische rijsttafel'. Door haar onderbouwing, lijkt dit ultieme levenslevensdoel bijna het aardse te overstijgen, die, volgens haarzelf een essentiële rol heeft gespeeld bij haar pogingen om het van het verlies van haar zoon in haar leven te integreren.

In *Harmonie met de Natuur*²¹, haar tweede ultieme levensdoel, betekent voor de respondente het rustpunt in haar leven. Het bevindt zich in de dimensie van *Horizontale Transcendentie*: 'Mijn doel is harmonie. Ooooh die natuur..... Je hebt geen idee hoe belangrijk de natuur voor me is!'(Zucht) 'Het zit zo diep van binnen. Zo die blijdschap! Zo die troost, die daarvan uit gaat! Als je naar buiten loopt en je kijkt,wat een bijzonderheid..... Kan dit? Dat dit over een maand allemaal wég is? En dat in máárt kleine blaadjes aan de bomen komen, die er voor zorgen dat ik weer een héle periode weer gelukkig ben met wat ik in de tuin heb.' Dit levensdoel is altijd even belangrijk voor haar geweest en was de binding met de overleden zoon. Juist hier heeft ze haar grootste kracht uitgehaald bij het verwerken.

5.4.2 Betekenisgeving aan het overlijden

Deze paragraaf geeft inzicht in de tweede onderzoeksvraag: 'Hoe heeft de respondente het overlijden van haar kind ervaren?

Deze respondente geeft in het eerste deel van het interview aan dat ze het verlies van haar zoon als *tragiek* waardeert als hoogste *benoemde* ervaring van contingentie in het heden, passief negatief in de existentiële dimensie van het ADCL-schema, zowel voor het heden als in de periode van het ongeluk.

In tegenstelling tot de door haar zelf benoemde betekenisgeving van *tragiek*, heb ik bij de analyse echter naast *tragiek*, vooral *verlatenheid* in de spirituele dimensie geïnterpreteerd ten aanzien van

²⁰ Als onderdeel van de Bron van zingeving: Zorg

²¹ Als onderdeel van de Bron van zingeving: Eenheid met de natuur

het overlijden. Dit is ook het geval bij de andere levensdoelen, zowel in het heden als in het verleden. Op twee momenten in het interview wordt de achtergrond hiervan duidelijk, als de respondente een nuancering benoemt ten aanzien van het verlies van haar zoon, als mogelijke 'voorbesteding'. In het eerste gedeelte van het interview zegt ze: *'Het is het noodlot.Het noodlot moet je niet tarten, maar eh,ja.'* In het derde en laatste onderdeel van het interview onderbouwt ze dit verder bij de vraag *'Er zijn mensen die beweren dat hun levensdoelen op een of andere manier vooraf zijn bepaald. Hoe denkt u daarover?'* *'.....Ja, dat denk ik ook.....Ja.Dat is heel fijn als je dat hebt. En aan de andere kant heel triest. Want dan weet je ook dat jouw leven niet over rozen zal gaan. Kijk, hij was een jongen die alles kon.....En misschien was dat wel te veel wat hij kon. En moet je daar dan de.....wrange vruchten vanplukken.....Hij is het wel geworden wat hij graag wilde worden, (...), maar eh.....er kwam wel een eind aan.....Misschien is dat zo.....Ik wuif dat echt niet helemaal weg. Ik geloof daar een klein beetje in..... dat het voorbestemd in. Hij kon teveel.....'*

Door deze nuancering, ontstaat een ander beeld van haar eigenlijke ervaring van contingentie. Vanuit het ADCL-schema valt dit onder de tot dusver gebruikte term *verlatenheid* en komt overeen met haar ervaring, gecodeerd bij de levensdoelen dat in de volgende paragraaf aan bod komt. De inschatting is, gezien haar overige uitspraken tijdens het interview, dat deze voorzichtige uitspraak over haar zoon meer te maken heeft met het feit dat ze anderen niet wil kwetsen, zoals ze aangeeft, en met behoedzaamheid, en minder met onzekerheid. Ten aanzien van haar behoedzaamheid bij haar uitspraken, is de inschatting achteraf dat ze aan het begin van het interview een wenselijk antwoord heeft gegeven. De benoemde ervaring van contingentie is daarom achteraf bijgesteld van *tragiek* naar *verlatenheid*, waarbij dit overeenkomt met haar ervaring van contingentie uit de analyse.

5.4.3 Integratieproces van het overlijden in het huidige leven

In eerste instantie vindt de analyse plaats van de vierde onderzoeksvraag: *Hoe integreert de respondente deze ervaring in haar huidige leven aan de hand van haar levensdoelen?*

Aan de hand van de drie belangrijkste gekozen levensdoelen vindt deze analyse plaats als vervolg op haar betekenisgeving van haar zoons overlijden. Aan het einde van deze paragraaf zal antwoord gegeven worden op de vijfde onderzoeksvraag: *Wat is de reden dat de huidige ultieme levensdoelen gelijk/veranderd zijn ten opzichte van de ultieme levensdoelen ten tijde van het overlijden?*

Tegelijkertijd wordt hier ook gekeken of voor deze respondente de hypothese aangenomen of verworpen wordt.

De intensiteit en de aard van de ervaring van contingentie, laat zien dat de breuk in het levensverhaal van deze respondente blijft. Ze geeft zelf aan dat ze het verdriet nog niet verwerkt heeft en benoemt een 2 op de vijf puntsschaal van Likert. Dit verwijst in eerste instantie naar *erkennen* van de

contingente gebeurtenis dat deels overeenkomt met de codering van haar uitspraken. Nog steeds heeft ze tussen dagen dat ze zich heel slecht voelt, waar een gevoel van verlatenheid overheerst, *'Het is gewoon een stukje van jezelf. Dat is weg. Voor altijd weg.....'*. Waarop ze zich de volgende dag veel beter voelt en kan genieten van bijvoorbeeld een mooie bloem in de tuin. Er zijn daarom momenten dat ik haar uitspraken ook in de *acceptie* modaliteit heb gecodeerd en in de *ontvangende* modaliteit.

Deze sterke schommelingen lijken veroorzaakt te worden door ernstige belemmeringen in het rouwproces vlak na het ongeluk en de impact hiervan op het gezin is tot op heden merkbaar. Bijna alle verstorende situaties die in het literatuuronderzoek worden vermeld, die kunnen leiden tot een onverwerkt rouwproces, overkomen hen. Zo verliest de respondente in de rouwperiode haar geloof, waar ze voorheen een intensief contact had met *'Heertje': 'In mijn gedachte heel simpeltjes, dan zou Hij hebben kunnen zeggen 'Ik begeleid je'. Maar dat heb ik niet gevoeld,begeleiding van God. Misschien helemaal onzin wat ik zeg, maar zo voel ik dat.'* Terwijl Wortman en Cohen Silver (1990, pag. 258) juist constateerden dat een religieus wereldbeeld juist een belangrijke bron van zelfbescherming kan zijn voor de eerste overweldigende effecten van een dergelijke crisis. Juist bij dergelijke existentiële draaipunten in het leven, als het overlijden van een kind, is er grote behoefte aan structuur en houvast (zie 2.3). Als dit wegvalt, kan dit het verliesgevoel versterken (Hart & Dekker, 2006, pag. 156-157). Daarnaast onderhoudt ze na al die jaren nog een externe relatie puur uit liefde voor haar oudste zoon waar haar familie niet achterstaat.

De grootste impact is echter de verschillende rouwbeleving met haar man, die mogelijk bij hem onverwerkte rouw heeft veroorzaakt omdat zijn verdriet niet geaccepteerd werd in zijn militaire werkomgeving: *'...En dan komt er dan daarbij, als je zo verschillend...rouwt, wat dat was het gewoon..... Twee vreemde mensen! (...) Ik heb vriendinnen gehad die hebben me er ook doorheen gesleept. Gewéldig. Geweldig. Niets dan liefde en warmte.....Maar.....met mijn man had ik geen, ...géén conversatie erover.* Dit wordt onderschreven door onder andere van den Berg (1997, pag. 10) en Reewijk-Boersma (1989, pag. 25) in paragraaf 2.3. Dit heeft haar jarenlang sterk op zichzelf doen terugvallen. Ondanks al deze pijn, lijken haar levensdoelen haar voldoende veerkracht te hebben gegeven om door te gaan, *'want dat het leven niet gemakkelijk is, dat wist ik al'.*

Het verlies van haar zoon heeft voor haar te maken met een andere werkelijkheid: *'Hij is er niet meerMaar ik groet hem dus.... bijna elke dag. In de slaapkamer bij mijn bed en mijn mans bed staat bij allebei een foto van hem.....En ik eh...weet dus....De werkelijkheid is, hij komt nooit meer terug, ik zie hem nooit meer. En aan de andere kant, ik heb hem altijd bij me.....Zo....Zo bedoel ik het.'* Ook hier vindt een vorm van integratie plaats tussen de existentiële en spirituele wereld.

Recentelijk is haar ziekte als ongeneeslijk gediagnostiseerd dat deels voor een omslag heeft gezorgd. Naast de grote zorg die ze voelt om haar man, ervaart ze sindsdien een grote innerlijke kracht; *'.. Zodat ik zelf voel dat ik heel sterk ben. Ik voel dat ik héél sterk ben.....'*. Sindsdien praten zij en haar man weer over hun zoon: *'Nu, nu elke dag. Nu na 30 jaar, moet je je voorstellen bijna.'* Het lijkt erop

dat er na al die tijd een verlaat rouwproces bij beiden op gang te zijn gekomen. Het verdriet blijft echter groot en dit wordt ook weerspiegeld in haar huidige ervaringen gerelateerd aan haar drie belangrijkste levensdoelen.

Eerste levensdoel

Het eerste levensdoel *De Liefde*, valt binnen de dimensie *Verticale Transcendentie*; 'Voor de liefde en de ruimte die je kúnt geven aan iemand. Ik denk dat je dan...eh... wel rijk bent, als je dat kunt.' 'En aanraken zonder verdere bedoelingen of wat dan ook, maar puur ..even de hand vasthouden, even..... elkaar aankijken meteen ..zachtaardige blik.....Nou, ja. Ik denk dat dat voor mij heel belangrijk is..... gewoon eh.....even zo,....dat is al genoeg, dat als je langs elkaar heen loopt. Dat staat voor mij voor Liefde.'

Ze ervaart een groot gevoel van *genade* bij dit levensdoel, vooral richting haar man. Zeker toen hij 20 jaar geleden door zijn ziekte sterk afhankelijk van haar werd, heeft dit een positieve invloed gehad: 'Mijn liefde voor mijn man is niet minder geworden....alleen maar steeds meer.... En daar ben ik óngelooflijk dankbaar voor.....Óngelooflijk dankbaar. (..)En dan denk ik: 'Waar haal ik het vandáán?'. De *genade* is ook groot, zeker doordat ze nu weer praten. Daarnaast ervaart ze sinds zijn ziekte, ook een *roeping* om hem onder andere dagelijks voor te lezen, puur uit liefde.

Waar ze bij dit levensdoel na het ongeluk volledig overmand werd door verdriet om het verlies van haar zoon met de ervaring van *verlatenheid*, wisselt in het heden haar ervaring van contingentie bij deze eerste levensdoel naast deze *verlatenheid*, ook naar *tragiek* in de erkennende en de accepterende modaliteit; 'We missen hem nog elke dag'. Deze *verlatenheid* lijkt echter door haar herwonnen kracht en conversatie met haar man over hun zoon te zijn afgenomen, waarvoor een intense ervaring van *genade* is teruggekomen: 'Mijn man zegt dan bijvoorbeeld ineens tegen mij 'Ik mis die jongen elke dag.'Nou, zeg, 1984.....ga er maar aan staan. Ik mis die jongen elke dag. We zijn dus nu 60 jaar getrouwd. ...Ja, dan eh.....Jaaa, dan is dat toch wel,.....' Daarnaast ervaart ze een negatieve spanning tussen haar levensdoel en de zorg om haar mans gezondheid ten aanzien van haar eigen beperkte levensverwachting. Deze situatie heb ik geïnterpreteerd als *verlatenheid*, passief negatief in de spirituele dimensie.

Tweede levensdoel

Het tweede levensdoel van deze respondente staat in positieve relatie met de gebeurtenissen waardoor zij de opgedane ervaring als *genade*, passief positief in de spirituele dimensie, interpreteert. Dit is volgens haar mogelijk door de natuur als krachtbron te ervaren die een horizontale transcendentie mogelijk maakt: 'Het zit zo diep van binnen. Zo die blijdschap!' Vooral in de rouwperiode is dit levensdoel van essentieel belang geweest om door te gaan voor haar gezin: 'Het is de troost en ábsolúte troost! Elke bloem geeft mij.... Het geeft mij..... En dan zeg ik 'Het heeft me zóveel gesteund. Het heeft me zóveel kracht gegeven...'. Grandioos! Grandioos!' Ze verlangt niets

van de natuur, alleen dat alles weer gaat groeien en bloeien. *"Ik voel me een nieuw mens als ik weer naar binnen ga",* na een rondje door de tuin gelopen te hebben. Ze ervaart hier ook *roeping*, vertaald in haar zorg om haar tuin goed te onderhouden waarbij ze het moeilijk vindt dat ze nu niet meer zelfstandig in haar tuin kan wandelen.

Derde levensdoel

Dit levensdoel, *Anderen gelukkig maken* is, volgens deze respondente, een aanvulling op het eerste levensdoel en in het gesprek verweeft ze deze ook met elkaar. Tegelijkertijd stelt ze wel duidelijk dat het *'wel gaat over mensen met elkaar. Mensen onderling bij elkaar'* zoals het maken van een rijsttafel, zoals ze vroeger deed.

Bij dit levensdoel interpreteert ze de gebeurtenissen als *genade*, bijvoorbeeld doordat ze heeft kunnen zorgen voor een van haar kinderen die het moeilijk had; *'Dat ik blij ben dat ik het niet heb gelaten. (...).....en (haar andere zoon) zegt nu.. eh.....'Wat ben ik jullie dankbaar.....dat jullie mij hebt gesteund.'..... ik zal het maar heel eenvoudig zeggen. Dan voel ik me goed daarbij....'*

Daarnaast geeft dit levensdoel haar ook de ervaring van *tragiek*, niet alleen dat haar zoon er niet meer is om voor te zorgen, maar ook: *'Ik zou het geweldig gevonden hebben als ze kinderen hadden gehad en...'* zodat ze voor hen had kunnen zorgen als ook voor de andere kleinkinderen, dat ze als een *roeping* ervaart. Tot slot voelt ze ook een bepaalde *roeping* ten aanzien van het onderhouden van een pijnlijke relatie: *'Ik doe álles,..... Álles...iedere keer opnieuw, denk ik, 'dat kan wel zo zijn, dat zal wel zo zijn, maar (haar zoon) is er niet meer. Niet meer terug te krijgen.'..... Ik zit daar,..... Ja ik doe dat allemaal uit liefde voor hem, vind ik. Dat gevoel heb ik dus, heel sterk.'*

Dit levensdoel heeft haar geholpen om door te gaan in de rouwperiode, hoe moeilijk het soms ook was. De *verlatenheid* die ze bij dit levensdoel ervaarde tijdens de rouwperiode naar haar zoon toe, lijkt na die jaren toch enigszins weggeëbd te zijn. Daarnaast is er nog wel een bepaald *schuldgevoel* naar haar andere kinderen, dat toen speelde. Ze ging in die tijd zo op in haar verdriet om haar zoon dat haar dochter na een half jaar haar herinnerde dat zij en de andere kinderen er ook nog waren. Hier heeft ze nog steeds last van, geeft ze aan in het gesprek.

5.4.4 Conclusie en toetsing hypothese

De derde respondente heeft na herinterpretatie betekenis gegeven aan haar zoons overlijden als *'verlatenheid'*, passief negatief in de spirituele dimensie. Dit sluit aan bij de spirituele dimensie van twee van haar drie belangrijkste levensdoelen, die ze intens lijkt te beleven. De intensiteit van haar ervaring van verlies in het interview is sterk, waardoor blijkt dat ze het geen plaats heeft kunnen geven in haar levensverhaal. De positiviteit die haar levensdoelen haar geven, lijkt echter zo sterk te zijn dat ze hierdoor in staat lijkt te zijn geweest om jarenlang door te gaan met onverwerkte rouw. Naar eigen zeggen heeft ze door haar recente ziekte, weer levenskracht gekregen waardoor mogelijk

het gesprek met haar man over hun zoon weer op gang is gekomen. Er lijkt na ruim 30 jaar een verlaat rouwproces opnieuw gestart te zijn. Dit strookt met de conclusie van Reewijk-Boersma (1989, pag. 24).

Bij alle drie de levensdoelen ervaart ze *genade*, dit is altijd al zo geweest. Door haar intense manier van beleven, is het niet te achterhalen of zij de *roeping* die zij ervaart bij alle levensdoelen, door het verlies van haar zoon is gekomen, of dat ze dit altijd al gehad heeft.

De traumatische gebeurtenis van haar zoons overlijden, heeft bij haar eerste en derde levensdoel *verlatenheid en tragiek* veroorzaakt op het existentiële en deels in de spirituele dimensie. Daarnaast heeft ze sinds het overlijden ook een *schuldgevoel* richting haar andere kinderen. Dat ze nu op hoge leeftijd nog de mogelijkheid krijgt om samen met haar man alsnog een verlaat rouwproces kunnen ingaan, wordt als een *genade* ervaren die een deel van de *verlatenheid* compenseert, zeker nu haar eigen overlijden niet ver weg meer is. Hier praat ze gemakkelijk over.

Huidig ultieme levensdoelen	Bron van betekenis- geving	Dimensie	ADCL labels	ADCL labels
De Liefde	Spiritualiteit	<i>Verticale zelftranscendentie</i>	<i>Verlatenheid</i> <i>Genade</i> <i>Roeping</i> <i>Tragiek</i>	<i>Verlatenheid</i> <i>Genade</i> <i>Roeping</i> <i>Tragiek</i>
In Harmonie met de Natuur	Eenheid met de Natuur	<i>Horizontale zelftranscendentie</i>	<i>Genade</i> <i>Roeping</i>	<i>Genade</i> <i>Roeping</i>
Zorg voor een Ander	Zorg	<i>Welzijn & Verwantschap</i>	<i>Verlatenheid</i> <i>Genade</i> <i>Roeping</i> <i>Tragiek</i>	<i>Verlatenheid</i> <i>Genade</i> <i>Roeping</i> <i>Tragiek</i>

Tabel 5.3 Respondente 3: Levensdoelen, Bronnen van betekenisgeving en bijbehorende dimensies volgens SoMeCaM methode, gekoppeld aan de ervaringen van contingentie vanuit het ADCL schema in het heden en tijdens de rouwperiode.

De gestelde hypothese, *De impact van het verliezen van een kinds is zo groot dat ultieme levensdoelen veranderen in de loop van de tijd*, is voor deze respondente door deze conclusie verworpen.

Tijdens dit diepte interview werd duidelijk hoe belangrijk het is dat er een vertrouwensband wordt opgebouwd tijdens het gesprek. Spiritualiteit gaat altijd over iemands diepste zelf en het is zeker niet vanzelfsprekend om hier over te praten met een onbekende.

6 Conclusies en aanbevelingen

6.1 Conclusies

In deze masterscriptie, heb ik gekozen om de werking van ultieme levensdoelen te toetsen aan mogelijk één van de zwaarste ervaring van contingentie, het verliezen van een kind. Hierbij heb ik de volgende **probleemstelling** gehanteerd:

Is het mogelijk dat iemands spirituele ultieme levensdoelen kunnen veranderen door een existentiële, contingente gebeurtenis als het verliezen van een kind?

Hierbij heb ik spiritualiteit gedefinieerd als *'het onderzoeken van het diepste zelf in verbinding met het grotere geheel'*.

Allereerst blijkt uit de literatuurstudie dat het rouwproces van nabestaanden, een interpretatiecrisis van ervaringen van contingentie veroorzaakt en aanzet tot een innerlijk aanpassing. Zo ontstaat de noodzaak om betekenis kunnen geven aan het verlies, om zo de wereld opnieuw tegemoet te kunnen treden. Daarnaast is integratie in het persoonlijk levensverhaal van belang, om te voorkomen dat iemands persoonlijke ontwikkeling stagneert, waardoor depressief-achtige klachten kunnen ontstaan. Het verloop van dit aanpassingsproces is persoonlijk en afhankelijk van veel factoren, zoals iemands overtuigingen, innerlijke veerkracht, eerdere verlieservaringen, leeftijd en levensfase.

Een essentiële factor in dit rouwproces is in hoeverre iemand voor deze aanpassing uitsluitend betekenis zoekt in de mens zelf en haar handelen in het dagelijks leven (immanentie), of ook in verbinding met het grotere geheel; zowel met anderen (horizontale spiritualiteit) als met een hogere macht (verticale spiritualiteit).

Onderzoek toont aan dat een nabestaande, bij de integratie in het eigen levensverhaal, kan wisselen tussen verschillende modaliteiten, variërend van ontkennen, erkennen, acceptatie en mogelijk zelfs ontvangen. De kans op onverwerkte rouw bij het verlies van een kind is aanzienlijk omdat tijdens dit rouwproces gemakkelijk complicaties kunnen optreden, onder ander als de sociale ondersteuning hapert. Het blijkt dat ouders die deel uitmaken van (geloofs)gemeenschappen, het verlies beter verwerken, en ook onder andere door het delen van waarden en normen.

Ultieme levensdoelen spelen een grote rol bij het rouwproces en komen voort uit iemands identiteit, uit een bepaalde gevoelssturing, iemands gemoed, die samen met het verstand de menselijke eigenheid bepaalt. Zij zetten aan tot gedrag dat bijdraagt aan de normen en waarden die een mens belangrijk vindt in haar leven. Spirituele levensdoelen komen daarentegen voort uit iemands ziel, waarbij er een vermoeden is van een andere wereld dat haar wereldlijke leven zin geeft. Niet iedereen heeft spirituele levensdoelen. Onderzoek toont aan dat specifiek spirituele levensdoelen een hoger welzijn geven en integrerend werken ten aanzien van alle levensdoelen van een mens, waardoor deze eerder in staat is om contingente gebeurtenissen te verwerken.

Hoe kijkt de ouder nu terug op het verlies van haar kind? Uit mijn empirische onderzoek blijkt dat alle respondenten betekenis konden geven aan het verlies van hun kinderen in de existentiële dimensie, twee raakten tevens de spirituele dimensie. Het integreren van de gebeurtenis in het huidige levensverhaal, is door de immense impact van deze contingente gebeurtenis, wisselend. Slechts de eerste respondente lijkt, dankzij haar sterke geloof, in staat te zijn om het verlies van haar dochter op niet-objectieve gronden, volledig te verwerken in haar huidige leven. De tweede respondente ervaart nog dagelijks verlies in de existentiële dimensie²². Ondanks dat bij de derde respondente, recentelijk een verlaat rouwproces op gang is gekomen, na ruim 30 jaar, ervaart zij nog dagelijks het verlies in de spirituele dimensie. In al die jaren heeft ze haar kracht vooral gehaald uit haar levensdoelen. In essentie lijkt het dus te gaan over veerkracht; levensdoelen geven een mens een richting om te handelen, waardoor er perspectief is om door te gaan, ook in situaties waarin de mens zich volledig hulpeloos voelt.

Alle respondenten in het empirische onderzoek bezitten één of twee spirituele levensdoelen, die cruciaal zijn gebleken bij het integratieproces aan het verlies van hun kind. De passieve positieve zelftranscendente ervaringen die zij hierdoor al voor het overlijden hadden, is door deze ervaring van contingentie uitgebreid met een meer actieve ervaring, als gevolg van een groter bewustzijn van het bestaan van deze levensdoelen. Hierdoor lijkt de waardering te zijn toegenomen en voelen de respondenten zich aangesproken om deze levensdoelen actiever te gebruiken.

Op grond van deze conclusies kan gesteld worden dat de hypothese bij alle respondenten verworpen is: ultieme levensdoelen veranderen niet, ondanks de confrontatie met een van de zwaarste contingente gebeurtenissen in een mensenleven. Dit is tegelijkertijd het antwoord op de probleemstelling; er is eerder een sprake van versterking van de spirituele levensdoelen door de actievere rol die de respondenten sindsdien aan deze spirituele levensdoelen geven. Tevens lijkt dit onderzoek de conclusie uit eerder onderzoek te staven, dat bij deze respondenten er sprake is van een bepaalde integratie met alle levensdoelen door de spirituele levensdoelen.

Opvallend is dat alle drie de respondenten dezelfde immanente zingevingbron kozen in het domein *Welzijn & Verwantschap*, samenvattend in '*Zorg voor een ander*'²³. De onderliggende levensdoelen variëren echter licht van elkaar:

- *Goed zijn voor een ander*
- *Zorg voor elkaar*
- *Zorg voor een ander*

Het onderzoek toont aan dat twee respondenten dit levensdoel uitsluitend op het existentiële dimensie beoordelen, waarbij de derde respondente ook een sterke binding met de spirituele dimensie ervaart. Daarnaast bezitten de tweede en de derde respondente allebei levensdoelen binnen de bron van betekenis *Spiritualiteit* binnen het domein de *Verticale zelftranscendentie*. Ook

²² Tragiek is passief negatief in de existentiële context van het ADCL schema

²³ Hierbij is gebruik gemaakt van de indeling van La Cour en Schnell (2016)

hier verschillen deze twee respondenten van elkaar; de één noemt het 'De Liefde' en de ander 'Het Heilige in het leven'. Het is aannemelijk dat de levensdoelen dicht bij elkaar liggen, maar ook hier blijken ze onderling te verschillen. De één legt het accent op de existentiële, en de ander op de transcendente dimensie. Nader onderzoek zou hier op zijn plaats zijn om een beter uitsluitsel te geven. Feitelijk kan geconcludeerd worden dat de levensdoel-theorie van de leerstoel Empirische Religiewetenschappen verfijnder is dan de bronnen van betekenis methodiek van Schnell en La Cour.

Daarnaast zijn er nog een paar gerelateerde zaken vermeldenswaardig. In de lange tijdsperiode tussen het verlies en het heden bij twee respondenten, hebben er tussentijds meer ervaringen van contingentie plaats gevonden, waar levensdoelen waarschijnlijk opnieuw sturing hebben gegeven. De impact van het overlijden van haar partner 25 jaar geleden, relatief snel na haar dochter, lijkt bij de eerste respondente een verschuiving in haar immanente levensdoelen veroorzaakt te hebben. Haar sterke geloof komt niet terug in haar eigen keuze van haar belangrijkste levensdoelen, terwijl uit het interview het belang van haar geloof zo helder is. De verklaring hiervoor kan liggen in het feit dat ze misschien in de overlevingsmodus in de situationele dimensie is gekomen, waardoor de nadruk nu sterk eenzijdig ligt op levensdoelen in de dimensie *Zelfverwerkelijking*, conform de integratietheorie van Kruizinga et al. (2017a, pag. 447)? Deze respondente houdt vervolgens consequent in het gehele interview vol dat zij niet veranderd is na de rouwperiode over van haar dochter ten aanzien van de periode ervoor. Maar zekerheid hierover is er niet, en het niet benoemen van haar geloof als levensdoel, kwam enigszins bevreemdend over.

In vergelijking met het onderzoek van Schnell en La Cour (2016), komt de voorkeur voor spirituele levensdoelen in dit onderzoek op hoofdlijnen wel overeen. Wat betreft immanente levensdoelen, is er minder overeenkomst. Het meest afwijkend is dat alle drie de respondenten kiezen voor de bron van *Zorg voor een ander* die niet in de bovenste acht opties van Schnell voorkomen²⁴. Het is niet duidelijk hoe dit komt. Ligt dit aan het feit dat hier drie vrouwelijke respondenten zijn gekozen, die allen ouder zijn dan 55 jaar, en misschien meer geconcentreerd zijn in bepaalde generaties dan in het onderzoek van Schnell en La Cour? Kunnen culturele verschillen een rol spelen waar de onderzoeken gehouden werden?

Het is ook mogelijk dat door de ervaring van contingentie, deze vrouwen ontvankelijker zijn geworden voor een levensdoel rondom zorg, gerelateerd aan hun relatie als moeder ten aanzien van hun kind. Het sluit wel aan bij de theorie van Strasser, die aangeeft dat levensdoelen voortkomen uit ons gemoed, die deels gevormd wordt door betekenisvolle, echte en onderscheidene ervaringen (1951, pag. 183). Nader onderzoek is nodig om hier een uitspraak over te doen.

In dit empirische onderzoek zijn slechts de enkele levensdoelen verwerkt, die als belangrijkste zijn ervaren. Waarbij uit Schnells onderzoeksresultaten (2011a, pag. 670ev) te concluderen valt dat sommige mensen wel acht of meer levensdoelen kunnen hebben. Het enige wat bekend is, dat de

²⁴ Zie tabel 6.4 in paragraaf 6.5 zijn deze te vergelijken met tabel 3.1 in paragraaf 3.2.2

eerste respondente zeker nog minimaal twee andere levensdoelen heeft, die niet meegenomen zijn in het onderzoek. Het zou interessant zijn om te bezien of er een mogelijke verschuiving of een verandering is geweest in haar grotere range levensdoelen, als gevolg van de tweede contingente gebeurtenis in haar leven, zo snel na haar dochters overlijden, en ook bij de andere respondenten.

In de literatuur wordt gesteld dat ouders met oudere kinderen meer verwachtingen hebben, dus meer rouwen. Is dit zo? Het is de vraag hoe de intensiteit van rouw vergeleken kan worden met elkaar. Mensen met een intense onvervulde kinderwens kunnen ook intensief rouwen om verloren verwachtingen, en misschien wel opnieuw als hun omgeving kleinkinderen krijgen. Het lijkt me interessant om te onderzoeken in hoeverre de levensfase hierop van invloed is.

Ondanks de beperkte steekproef van het aantal respondenten in dit kwalitatieve onderzoek, is de inhoudelijke bruikbaarheid van dit kwalitatieve onderzoek voldoende om als valide te worden gestempeld in een bepaalde context. Er is bewust gekozen voor een *qualitative survey*, een onderzoek naar verscheidenheid, met een stevige methodisch getrianguleerde onderbouwing. De verscheidenheid van de respondenten lijkt voldoende te zijn, waarbij niet verwacht wordt dat het aantal varianten nog spectaculair zullen toenemen. Daarnaast is ieder mens anders, dus een volledige betrouwbaarheid is niet mogelijk.

Op de vraag hoe dit interview achteraf was ervaren, gaven twee respondenten aan dat zij veel opener waren geweest dan zij vooraf hadden voorgenomen. Een van de respondenten gaf aan dat ze het interview als erg zwaar had gevonden maar ook *'heel goed'*. Zo was ze *'opnieuw een stapje dichter bij haar verdriet gekomen.'* Een andere respondente vertelde dat door de vragen zij toch opnieuw had moeten nadenken over haar verdriet en dat dit haar een vorm van troost had gegeven. Het interview lijkt hierdoor tevens een bijdrage te hebben geleverd aan de narratieve persoonlijke integratie van de ervaring van het verlies door de respondenten. Er is dus deels voldaan aan de subdoelstelling van dit empirische onderzoek.

Een ander punt van aandacht is de bijstelling van de betekenisgeving bij twee respondenten achteraf. Tijdens mijn NLP master coaching opleiding, jaren geleden, is het verbinding maken met 'de ander' aan het begin van een tweegesprek, een voorwaarde. Dat heb ik uiteraard gedaan voordat ik mijn eerste vragen stelde over hoe hun kind is overleden. Desondanks blijft de vraag staan of een respondente aan het begin van een diepte interview aan een wildvreemde onderzoeker haar diepste gevoelens laat zien, zoals bij vragen naar de betekenis van het overlijden van je kind. Dit realiseerde ik me toen ik aan het einde van elk interview antwoord kreeg op de controle vraag: *'Er zijn mensen die beweren dat de gebeurtenissen die zij in hun leven meemaken al op de een of andere wijze vooraf zijn bepaald. Hoe denkt u daarover?'* Spiritualiteit gaat altijd over iemands diepste zelf en het is zeker niet vanzelfsprekend om hier over te praten met een onbekende. Het belang van vertrouwen, dat opgebouwd wordt tijdens een dergelijk diepte interview, is hier nogmaals benadrukt. Zo vertelde een respondente aan het einde van het interview, dat ze meer had verteld dan aan haar eigen familie. Als geestelijk verzorger in het Radboudumc is me dit de afgelopen twee jaar regelmatig overkomen.

Soms lijkt iets vertellen aan een 'vertrouwde' vreemde, gemakkelijker dan aan de mensen die ze dierbaar zijn. Dit heeft mogelijk te maken met angst voor onbegrip of afwijzing. Of zou het mogelijk een vorm van bescherming kunnen zijn?

6.2 Aanbevelingen

Het is belangrijk om bewust te zijn dat het interview de weerslag is van de huidige ervaring is van de respondenten, en wel rondom het thema van het verliezen van hun kind. De levensduur theorie stelt dat ook levensdoelen kunnen veranderen omdat prioriteiten van mensen veranderen tijdens de levensloop. Er is hier echter geen onderzoek over gevonden om dit te staven. Ik heb dit minder kunnen onderzoeken dan ik had gewild. Dit lijkt me daarom een interessant onderwerp voor verder onderzoek.

Zoals eerder gesteld, is het opmerkelijk dat alle respondenten een immanent levensdoel kozen rond *Zorg voor een ander*. Moeders met kinderen hebben in principe een natuurlijke zorgbehoefte, die door het overlijden direct wordt geraakt, naast dat ze allen minimaal één spiritueel levensdoel hadden. Feit is dat in dit onderzoek slechts gevraagd is naar belangrijkste levensdoelen vanuit een bepaalde ervaring van contingentie. Dit is tegelijkertijd ook beperkend, omdat het inzicht in de overige levensdoelen ontbreekt. In eerder onderzoek van Schnell (2011a), is vastgesteld de mens vaak over meer levensdoelen beschikt dan vijf. Uit ander onderzoek van haar met La Cour (2016), blijkt een bepaalde prioritering van levensdoelen, die over het algemeen²⁵ niet aansluit bij de uitkomsten van dit onderzoek. Hoe is dit mogelijk? Uit mijn onderzoek rijst het vermoeden dat bij een van de respondenten de volgorde van levensdoelen is veranderd door een latere ingrijpende ervaring van contingentie. Een belangrijke vraag zou nu kunnen zijn, of de volgorde van belangrijkheid van iemands levensdoelen, die een respondente op een bepaald moment ervaart, mogelijk bepaald wordt door de insteek van het onderwerp?

Ik ben in eerste instantie, na de eerste uitkomsten van mijn onderzoek, vanuit gegaan dat de spirituele levensdoelen altijd als één van de belangrijkste genoemd zouden worden door een respondente, ook vanwege hun integrerende rol. Maar daar heb ik nu enige twijfels bij, mede gerelateerd aan de vraag die ik hiervoor heb opgeworpen. Het onderwerp van deze masterscriptie raakt namelijk direct het gebied waar levensbeschouwingen juist een belangrijke rol spelen, van leven en van dood. Juist hier spelen spirituele levensdoelen vaak een centrale rol door hun verbinding met de 'andere wereld', zowel verticaal als horizontaal. Ik vraag me nu echter af of het mogelijk is dat een van deze respondenten het onderzoeksonderwerp minder heeft betrokken op de 'andere wereld' en zich uitsluitend op de existentiële dimensie heeft gericht. Of een andere optie:

²⁵ Met uitzondering voor spirituele of zelftranscendente levensdoelen

dat de vanzelfsprekendheid van de integratie van de existentiële en de spirituele wereld voor iemand zo groot is, dat het spirituele levensdoel niet genoemd wordt als een van de belangrijkste? Ook hier zou verder onderzoek naar gedaan kunnen worden.

Waar de focus van deze masterscriptie vooral ligt op de persoonlijke aanpassing aan de hand van levensdoelen, blijkt uit de literatuur en vooral ook uit dit empirisch onderzoek, hoe cruciaal de wisselwerking is met steun uit de sociale omgeving. Deze sociale omgeving is door alle respondenten als essentieel benoemd tijdens het rouwproces, en lijkt het bewustzijn rondom het belang van de eigen normen en waarden, en dus de levensdoelen versterkt te hebben. Het blijkt maar weer dat de mens een sociaal dier is en dat wij ons spiegelen aan anderen om ons diepste zelf te leren kennen. Mogelijk dat er vanuit Religiewetenschappen inhoudelijk onderzoek gedaan zou kunnen worden naar de achterliggende motivaties van de wisselwerking tussen het diepste zelf en de behoefte aan sociale steun?

Het wetenschappelijke onderzoeksprogramma waarvan deze masterscriptie een nieuwe loot is, kan naar mijn mening, mogelijk ook interessant om op andere manieren in de samenleving gebruikt te worden. Bijvoorbeeld het boek *'De basis van de Haxagoon transformatie methodiek, een methode voor organisaties om te veranderen in de huidige tijd'*²⁶, raakt beslist dezelfde kern. Misschien een uitdaging voor de wetenschappelijke wereld om dit onderzoek naar ervaringen van contingentie zo te formuleren dat het meer toegankelijk wordt voor een breder publiek? Ik heb in elk geval gemerkt dat veel mensen het onderwerp van deze masterscriptie interessant vonden. Juist in deze tijd dat mensen zoeken naar richting, kan het kennen van de eigen levensdoelen en weten hoe zij sturing geven, vast van belang zijn.

²⁶ Geschreven door P. Lenferink en R. Naudin, uitgegeven door Lenferink Beheer, 2016

Literatuurlijst

- Baltes P.B, Baltes, M.M. "The Psychology of Control and Aging." In *Successful Aging; Perspectives from the behavioural Sciences*, by Baltes, M.M. Baltes P.B, 1-34. Cambridge: Cambridge University Press, 1986.
- Baltes, P.B., Baltes, M.M. "Psychological perspectives on succesful aging; The model of selective optimazation with compensation." *Succesful aging; perspectives from the behavioural sciences*. Cambridge: Cambridge University Press, 1990. pag 1-.
- Berg, M. van den. *Je kind verliezen; nu anders dan vroeger; zoektocht naar weerbaar rouwen*. Kampen: Uitgeverij Kok, 1997.
- Brand van den, J., Hermans, C., Scherer-Rath, M., Verschuren, P.,. "An Instrument for reconstructing interpretation in life stories." In *Religious Stories We live by Narrative approaches in theology an religious studies*, by R., Scherer-Rath, M., Haardt, de, M. (eds.), Ganzevoort, 104-110. Leiden,: Brill, 2012.
- CBS. *Statline CBS*. 2014. http://statline.cbs.nl/Statweb/publication/?DM=SLNL&PA=7052_95&D1=0-1%2c7%2c31%2c34%2c38%2c42%2c49%2c56%2c63%2c66%2c69-71%2c75%2c79%2c92&D2=0&D3=1-21&D4=0%2c10%2c20%2c30%2c40%2c50%2c60%2c62-63&HDR=G1%2cG2%2cG3&STB=T&VW=T (accessed december 14, 2014).
- Cobb, M. "Belief." In *Oxford Textbook of Spirituality in Healthcare*, by M., Puchalski, C.M., Rumbold, B. Cob, 113-118. Oxford: Oxford University Press, 2012.
- Cour la, P., and Schnell, T. "Presentation of the Sources of Meaning Card Method: The SoMeCaM." *Journal of Humanistic Psychology*, 2016: 1-23.
- Dalferth, I.U., Stoellger, P. "Einleitung: Religion zwischen Selbstverständlichkeit, Unselbstverständlichkeit und Unverständlichkeit." In *Hermeneutik der Religion*, by I.U., Stoellger, P. Dalferth, 1-21. Tübingen: Mohr Siebeck, 2007.
- Dijkstra, I.C. *living with loss; parents grieving for the dead of their child*. Utrecht: Utrecht University, Faculty of Social Sciences, Department of Clinical Psychology, 2000.
- Dokter, H.J., en Verhage, F. "Rouw in de huisartsenpraktijk." *Bijblijven*, Volume 21, 2005: 3-6.
- Emmons, R.A. "Spirituality and Intelligence: problems and Prospects." *The International Journal for Psychology of Religion*, 2009: 57-64.
- Emmons, R.A. "Striving for the sacred: Personal Goals, Life Meaning and Religion." *Journal of Social Issues*, Volume 61, Nr 4, 2005: pagina's 731-545.

Emmons, R.A., Cheung, C., Tehrani, K. "Assessing spirituality through personal goals; Implications for research on religion and subjective well-being." *Social Indicators Research* (Guilford Publications), 1998: 391-422.

Ensie. Ensie. n.d. <http://ensie.nl/psychologie/coping> (accessed februari 3, 2017).

Frijda, N.H. "De wetten der emoties." In *De wetten der emoties*, 421 pagina's. Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker, 2008.

Hart, de, J., Dekker, P. "Institutionele grondslag en individuele inspruitingsbron." In *WRR: Geloven in het Publieke Domein. Verkenningen van een dubbele transformatie*, by van de, W.B.H.J., Jonkers, A.P., Kronjee, G.J., Plum, R.J.J.M. Donk, 139-169. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2006.

Hartog, I., Scherer-Rath, M., Kruizinga, R., Netjes, J., Henriques, J., Nieuwkerk, P., Sprangers, M., Laarhoven van, H. "Narrative meaning making and integration: Toward a better understanding of the way falling ill influences quality of life." *Journal of Health Psychology*, 2017: 1=17.

Jansen, H. "De Kwalitatieve Survey." *Kwalon*, 2005: 15-35.

Kruizinga, R. *Out of the blue, Experiences of contingency in advanced cancer patients*. Amsterdam: Academic Medical Center, University of Amsterdam, 2017b.

Kruizinga, R., Hartog, Den, I., Scherer-Rath, M., Schilderman, H., Laarhoven, van, H. "Modes of relating to contingency: An exploration of experiences in advanced cancer patients." *Palliative and Supportive Care*, 2017a: 444-453.

Kruizinga, R., Scherer-Rath, M., Schilderman, J., Sprangers, M, Laarhoven, van, H. "The life in sight application study (LISA): design of a randomized controlled trial to assess the role of an assisted structured reflection on life events and ultimate life goals to improve quality of life of cancer patients." *BMC Cancer*, 2013 volume 13: 9.

Lazarus, R.S. "Coping Theory and Research, Past, Present and Future." *Psychosomatic Medicine*, 1993: 55, 234-247.

McIntosh, D.N., Cohen Silver, R., Wortman, C.B. "Religions Role in Adjustment to a Negative Live Event; Coping with the Loss of a Child." *Journal of Personality and Social Psychology*, 1993, volume 65: 812-821.

Pargament, K.I. (Presented at the Annual Convention of the American Psychological Association) 2002.

Pargament, K.I. "The Bitter and the Sweet: An Evaluation of the Costs and Benefits of Religiousness." *Psychological Inquiry*, Volume 13, Nr 3, 2002: pagina's 168-181.

Polspoel, A. *Wenen om het verloren ik; over verlies en rouw*. Kampen: Uitgeverij Ten Have, 2003.

- Rando, T.A. "Anpassung an Verlust; Grundlagen, Methoden, Anwendungsfelder." In *Sterben, Tod und Trauer*, by J. Wittkowski, pagina's 173-189. Stuttgart: Kohlhammer, 2003.
- Reewijk-Boersma, L. *Rouw dragen*. Kampen: uitgeverij Kok, 1989.
- Scherer-Rath, M. "Ervaringen van contingentie en spirituele zorg." *Psyche en Geloof*, 2013: 184-195.
- Scherer-Rath, M., Brand, J. van den, Straten, C. van, Modderkolk, L., Terlouw, C. en Hoencamp, E. "Experience of contingency and congruent interpretation of life events in clinical psychiatric settings: a qualitative pilot study." *Journal of Empirical Theology, Volume 25, No. 2*, 2012: pagina's 127-152.
- Schnell, T. "A framework for the Study of Implicit Religion: the Psychological Theory of Implicit Religiosity." *International Journal of Psychology*, January 2003: 86-104.
- Schnell, T. "Individual differences in meaning-making: Considering the variety of sources of meaning, their density and diversity." *Personality and Individual Differences* 51, 2011a: 667-673.
- Schnell, T., Keenan, W.J.F. "Meaning Making in an Atheist World." *Psychology of Religion*, 2011b, volume 33, issue 1: 55-78.
- Sheldrake, P. *Spirituality; A brief history*. Chichester, UK: Wiley-Blackwell, 2013.
- Stolp, H. *Aan synagoge, kerk en moskee voorbij; Van religie naar menswording*. Deventer: Ankh Hermes, 2006.
- Strasser, S. "Das Gemüt." In *Das Gemüt, das Grundgedanken zu einer phänomenologischen philosophie und theorie des menschlichen Gefühlsleben*, by S. Strasser, 291. Utrecht-Antwerpen/ Freiburg: Uitgeverij Het Spectrum/Verlag Herder, 1951.
- Straten van, C., Scherer-Rath, M., Hoencamp, E. "(In)congruente interpretatie an contingente levensgebeurtenissen in de GGZ." *Psyche en Geloof* 24, Nr 4, 2013: pagina's 235-245.
- Tillich, P. *Dynamics of Faith*. New York: Harper & Row, 1957.
- Törpel, C. *Alleen met het hart denk je goed*. Almere: De Morgenster, 2010.
- Verhoeven, N. *Wat is onderzoek? Praktijkboek methoden en technieken voor het hoger onderwijs*. Den Haag: Boom Lemma uitgevers, 2011.
- Westerhof, G.J., Bohlmeijer, E.T. *Psychology van de levenskunst, pag. 71-74*. Hoofddorp: Boom, 2010.
- Wortman, C.B., Cohen Silver, R. "Successful mastery of bereavement and widowhood; a Life-course perspective." *Successful aging; perspectives from the behavioural sciences*. Cambridge: Cambridge University Press, 1990. 225 ev.
- Znoj, H.J., Keller, D. "Mourning parents; considering safeguards and their relation to health." *Death Studies, Volume 26*, 2002: pagina's 545-565.

Appendix A

Vragenlijst

Vragenlijst deel 1: Het verkennen van de gebeurtenis van het overlijden van uw zoon of dochter

Vraag 1.1

Het overlijden van uw zoon/dochter heeft een grote impact op u gemaakt.

Hoe oud was uw kind toen overleed?

Vraag 1.1a

Kunt u vertellen wat er is gebeurd?

Vraag 1.1b

Kwam de gebeurtenis voor u verwacht of onverwachts?

Vraag 1.2

Wie of wat was/is er volgens u verantwoordelijk voor dat de gebeurtenis in uw leven heeft plaatsgevonden? Bent u dat of iets of iemand anders?

Vraag 1.3

Kunt u dit uitleggen?

Vraag 1.4

(TABEL 1 keuzekaartjes: ongeluk, falen)

Welk woord geeft het best weer hoe u toen dacht over deze gebeurtenis?

Vraag 1.5

Kunt u uitleggen hoe u tot de keuze van dit woord bent gekomen?

Vraag 1.5A (TABEL 2 keuzekaartjes: ongeluk, falen, **geluk en prestatie**)

Zou u nog een keer naar deze tabel kijken. Deze is nu uitgebreider. De negatieve kant is zonet ook al aan u voorgelegd.

Is het mógelijk dat een van de andere woorden nóg beter of óók weergeeft hoe denkt over deze gebeurtenis?

Vraag 1.5B

Kunt u uitleggen hoe u tot de keuze van dit woord bent gekomen?

Vraag 1.6 (TABEL 3 keuzekaartjes: tragiek, schuld,)

Vindt u dat een van de volgende woorden nòg beter weergeeft hoe u toen dacht over deze gebeurtenis? Alleen als u het een *beter* woord vindt, schrijft u het op.

Vraag 1.6A (TABEL 4 keuzekaartjes: tragiek, schuld, **cadeau, plicht**)

Zou u nog een keer naar deze tabel kijken. Deze is nu uitgebreider. De negatieve kant is zonet ook al aan u voorgelegd.

Is het mógelijk dat een van de andere woorden nóg beter of óók weergeeft hoe denkt over deze gebeurtenis?

Vraag 1.7

Kunt u uitleggen hoe u tot de keuze van dit woord bent gekomen?

Vraag 1.8 (TABEL 5 keuzekaartjes: verlatenheid, zonde)

Vindt u dat een van de volgende woorden nòg beter weergeeft hoe u denkt over deze gebeurtenis? Alleen als u het een *beter* woord vindt, schrijft u het op.

Vraag 1.8A (TABEL 6: keuzekaartjes:, verlatenheid, zonde, **genade**
roeping/opdracht)

Zou u nog een keer naar deze tabel kijken. Deze is nu uitgebreider. De negatieve kant is zonet ook al aan u voorgelegd.

Is het mógelijk dat een van de andere woorden nóg beter of óók weergeeft hoe denkt over deze gebeurtenis?

Vraag 1.9

Kunt u uitleggen hoe u tot de keuze van dit woord bent gekomen?

Vraag 1.10

Kunt u op een schaal van 1 tm 5 aangeven in hoeverre u zelf vindt hoe u het verlies van uw zoon of dochter verwerkt heeft in uw huidige bestaan:

1= helemaal niet

2 = niet goed

3 = soms wel, soms niet

4 = ja, redelijk

5 = ja, helemaal

Vraag 1.11

Heeft deze gebeurtenis voor u op de een af andere wijze te maken het een hogere werkelijkheid of met een andere werkelijkheid, meer horizontaal?

Vragenlijst deel 2. Levensdoelen

Stap 1

26 kaarten

Kaartjes laten uitzoeken.

- Rechts het stapeltje waar de geïnterviewde mee instemt
- Links het stapeltje waar de geïnterviewde NIET mee instemt
- In het midden waar geen duidelijke mening over is.

⇒ Doorgaan met het rechterstapeltje;

Welke zijn voor u nu het meest belangrijk? Die mogen op de rechterstapel blijven.

. (In max drie ronden vragen tot 5 of minder terugbrengen)

Stap 2:

Elk van de kaarten apart:

Vraag 2.1a

Waar dacht u aan toen u deze koos? (interpretatie)

1.
2.
3.

Vraag 2.1b

Kunt u vertellen waarom deze belangrijk voor u is?

Vraag 2.1c

Wat is voor u het achterliggende **doel** hiervan? (doel- significantie)

1.
2.
3.

De vragen 2.2 t/m 2.5 één voor één nagaan per doel]

Vraag 2.2

Waarom vindt u dit levensdoel belangrijk?

Vraag 2.3

Zou u voor dit doel ook een alternatief doel kunnen noemen dat voor u even belangrijk is??

1.
2.
3.

Vraag 2.4

Hoe weet u zeker dat dit doel zó belangrijk voor u is?

1.
2.
3.

Vraag 2.5

Waar verlangt u naar dat u dit tot doel hebt gekozen?

1.
2.
3.

Vraag 2.6

Heeft dit levensdoel voor u op de een of andere wijze te maken met een hogere werkelijkheid?

4.
5.
6.

Vraag 2.7

Had u dit levensdoel ook voordat uw zoon/dochter overleed?

Zo ja, ga door naar vraag 2.8

Zo nee, ga door naar vraag 2.11

Vraag 2.8

Is dit levensdoel sinds die periode altijd even belangrijk geweest of wisselde dat?

1.
2.
3.

Vraag 2.9

Heeft uw huidige levensdoel een rol gespeeld in het verwerken van het verlies van uw kind?

1.
2.
3.

Vraag 2.10

Er zijn mensen die beweren dat hun levensdoelen al op de een of andere wijze vooraf zijn bepaald.
Hoe denkt u daarover? [

[Laat de respondente haar eigen bronnen zien en ga door naar vragenlijst 3]

=====

=====

Zo nee, => Vraag 2.11

Wat waren uw levensdoelen voordat uw kind overleed? Wilt u misschien weer in de stapel kijken?

1.
2.
3.

Vraag 2.12

Is er volgens u een verband tussen het overlijden van uw zoon of dochter en het veranderen van deze levensdoelen?

Zo ja, kunt u aangeven waarom u dit veronderstelt?

Vraag 2.13

Wat is volgens u de rol van uw huidige levensfase op uw huidige levensdoelen?

[Laat de respondente haar eigen bronnen zien en ga door naar vragenlijst 3]

Vragenlijst deel 3. Achtergrond respondent

Vraag 3.1

U bent (aankruisen)

1) Man 0

2) vrouw 0

Vraag 3.2 (invullen)

U bent geboren in 19 ...

Vraag 3.3

Wat is uw gezinssituatie? (getrouwd, kinderen, enz.)

Vraag 3.4

Wat is uw hoogst genoten schoolopleiding (aankruisen)

Lagere school	0 (tot klas...)	MBO	0
VMBO	0	HBO	0
Mavo	0	Univers	0
Havo	0	Evt. toelichting:	
Atheneum	0		

Vraag 3.5

Gelooft u in een religieuze of hogere werkelijkheid?

(aankruisen)

Ja 0 => vraag 3.6

Nee 0 => Vraag 3.7

Vraag 3.6

(Indien bij vraag 1.5 "Ja")

Gelooft u dat deze religieuze of spirituele werkelijkheid uw leven beïnvloedt? (aankruisen)

Ja 0

Nee 0

Vraag 3.7

Hoe zou u uzelf noemen? (aankruisen)

☐ Christelijk

☐ Protestant

☐ Katholiek

☐ Moslim

☐ Hindoestaans

☐ Boeddhist

☐ een niet godsdienstige levensovertuiging

☐ Anders te weten.....

Vraag 3.8

Ik zou graag willen weten hoe u uw levensovertuiging in praktijk brengt. Wat doet u of hoe wordt uw levensovertuiging zichtbaar?

Vraag 3.9

Er zijn mensen die beweren dat de gebeurtenissen die zij in hun leven meemaken al op de een of andere wijze vooraf zijn bepaald. Hoe denkt u daarover?

Afsluiting interview

1. Hoe was het voor u om dit interview te doen?
2. Is er volgens u iets van belang waar niet naar gevraagd is en dat u toch nog zou willen Vertellen?

Hulpmiddelen voor het halfgestructureerde interview naar contingentie- ervaringen, levensdoelen en zelftranscendentie

Faculteit der Filosofie, Theologie en Religiewetenschappen

Radboud Universiteit Nijmegen

Versie 2 bijgesteld 2017 na respondente 2

Tabel 1: omschrijving ongeluk en falen

Ongeluk / Pech / ...	De gebeurtenis is een <i>ongunstige</i> loop van de omstandigheden.
Falen / Tekortkomen / ...	De <i>negatieve</i> gebeurtenis is door mij tot stand gebracht, of heeft door mijn falen plaats kunnen vinden.

Tabel 2: omschrijving geluk, ongeluk, prestatie en falen

(alleen respondente 3)

Geluk / Kans / ...	De gebeurtenis is een <i>gunstige</i> loop van de omstandigheden.
Ongeluk / Pech / ...	De gebeurtenis is een <i>ongunstige</i> loop van de omstandigheden.
Prestatie / Verdienste / ...	De <i>positieve</i> gebeurtenis is door mij tot stand gebracht.
Falen / Tekortkomen / ...	De <i>negatieve</i> gebeurtenis is door mij tot stand gebracht, of heeft door mijn falen plaats kunnen vinden.

Tabel 3: omschrijving tragiek en schuld

Tragiek / Noodlot / ...	De gebeurtenis is mij overkomen en ik ben <i>negatief</i> over wat deze mij heeft aangedaan of aan mogelijkheden heeft ontnomen.
Schuld / Eigen verantwoordelijk- heid / ...	Ik ben zelf verantwoordelijk voor wat verkeerd is gegaan of nagelaten.

Tabel 4: omschrijving geschenk, tragiek, plicht/taak en schuld

(alleen respondente 3)

Geschenk / Cadeau / ...	De gebeurtenis is mij overkomen en ik ben <i>positief</i> over de nieuwe, betere mogelijkheden die hierdoor zijn ontstaan voor mij.
Tragiek / Noodlot / ...	De gebeurtenis is mij overkomen en ik ben <i>negatief</i> over wat deze mij heeft aangedaan of aan mogelijkheden heeft ontnomen.
Taak / Plicht / ...	Dit hoor ik te doen, dit wordt van mij verwacht.
Schuld / Eigen verantwoordelijkheid / ...	Ik ben zelf verantwoordelijk voor wat verkeerd is gegaan of nagelaten.

Tabel 5: omschrijving verlatenheid en zonde met God

Verlatenheid / Eenzaamheid / ...	De gebeurtenis is mij overkomen en ik ben <i>negatief</i> over wat deze mij heeft aangedaan of aan mogelijkheden heeft ontnomen. <i>Ik mis hierin de aanwezigheid of ondersteuning van God / iets Hogers.</i>
Zonde / Dwaling / ...	Ik ben <i>ten overstaan van God / iets Hogers</i> , verantwoordelijk voor wat verkeerd is gegaan of nagelaten.

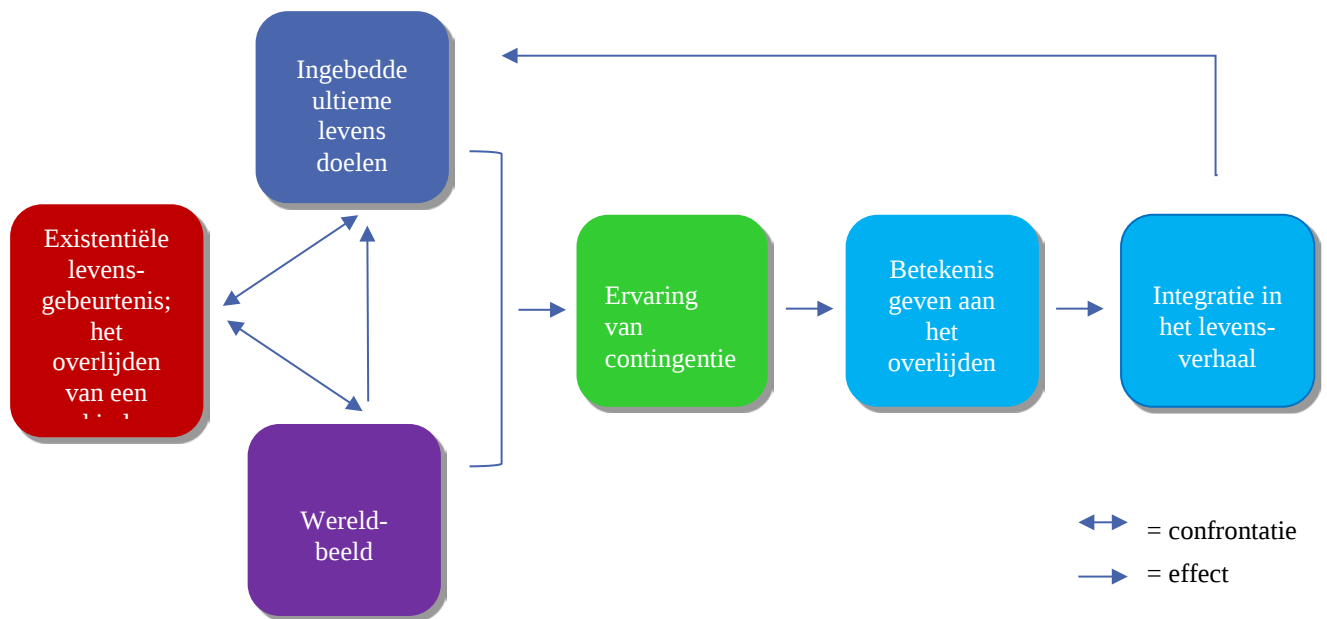
Tabel 6: omschrijving genade, verlatenheid, roeping en zonde met God

(alleen respondente 3)

Genade / Barmhartigheid / ...	De gebeurtenis is mij overkomen <i>door toedoen van God / iets Hogers</i> en ik ben <i>positief</i> over de nieuwe, betere mogelijkheden die hierdoor zijn ontstaan voor mij.
Verlatenheid / Eenzaamheid / ...	De gebeurtenis is mij overkomen en ik ben <i>negatief</i> over wat deze mij heeft aangedaan of aan mogelijkheden heeft ontnomen. <i>Ik mis hierin de aanwezigheid of ondersteuning van God / iets Hogers.</i>
Roeping / Opdracht / ...	Dit hoor ik te doen, dit wordt van mij verwacht door God / iets Hogers.
Zonde / Dwaling / ...	Ik ben ten overstaan van God / iets Hogers, verantwoordelijk voor wat verkeerd is gegaan of nagelaten.

Appendix B

Codeboek ervaring van contingentie, levensdoelen en zelftranscendentie

Figuur xx. Theoretisch model: Verandering van levensdoelen agv het verliezen van een kind. (Bron: naar Hartog et al., 2017, pag. 4)

1 ADCL schema

Het eerste deel van het interview gaat in op het betekenisgeven van de contingente gebeurtenis. Het bevat tabellen met de verschillende opties uit het ADCL schema per dimensie. In oplopende vorm kan de respondente haar hoogst gekozen optie kiezen. Zie hiervoor appendix A, de vragenlijst. Deze worden de respondente aangeboden na het vertellen van het verhaal rond het overlijden van haar zoon of dochter. Vervolgens vindt er tijdens het interview een interpretatie plaats in hoeverre de *benoemde* betekenis, ook werkelijk zo *ervaren* wordt.

Het ADCL schema is ook gebruikt bij het vaststellen van de mate van integratie van het verlies in het levensverhaal. Hiervoor is het ADCL schema verwerkt in de coderingen ten aanzien van hun ervaringen die hierna uitgelegd worden. Dit komt aan bod in de volgende paragraaf

Dimensies	Situationele context		Existentiële context		Spirituele/Religieuze context	
	<i>Negatief</i>	<i>Positief</i>	<i>Negatief</i>	<i>Positief</i>	<i>Negatief</i>	<i>Positief</i>
Actief	Falen	Prestatie	Schuld	Plicht	Zonde	Roeping
Passief	Ongeluk	Geluk	Tragiek	Geschenk	Verlatenheid	Genade

Tabel xx: ADCL schema: aspecten en dimensies van contingente gebeurtenissen (Bron: Scherer-Rath et al., 2012, pag. 139)

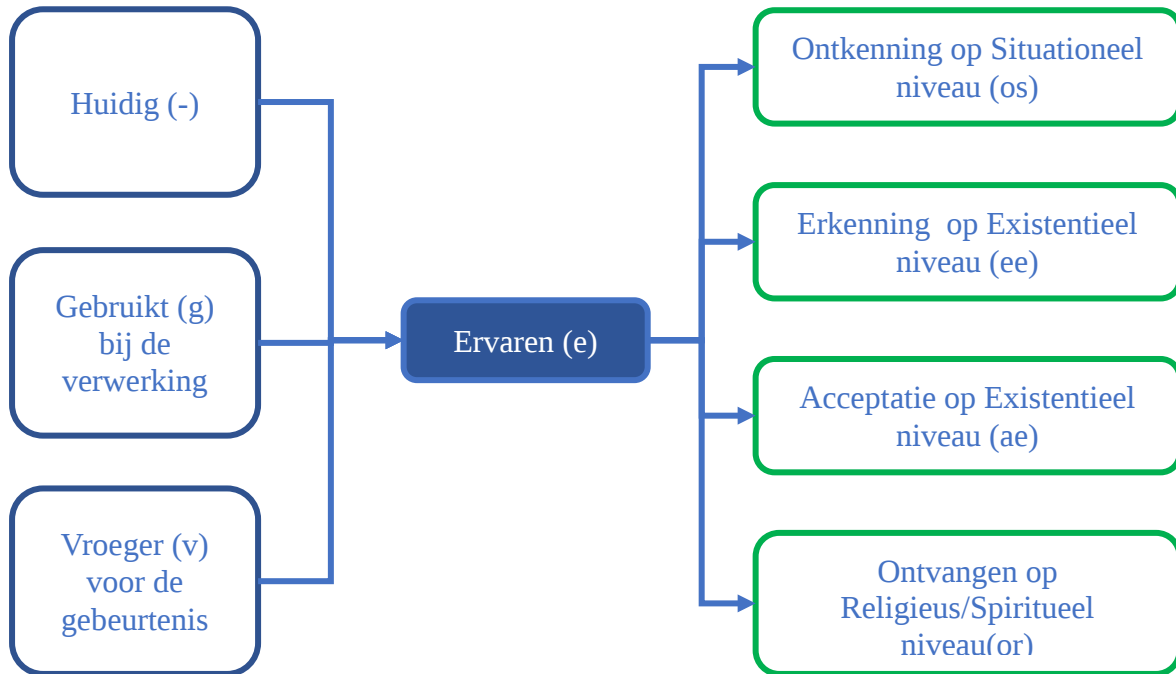
2 Codes op tekstniveau

De analyse van ultieme levensdoelen en de bijbehorende ervaringen, ook ten aanzien van de eventuele integratie in het levensverhaal, vindt plaats door het coderen van de uitgewerkte interview tekst. De coderingen zijn opgebouwd volgens de dimensies zoals beschreven in de onderzoeksoptzet en wijze van dataverzameling:

- **Stap 1:** De basis van de codes bestaat uit het ADCL schema (Scherer-Rath et al., 2012, pag. 130) (Scherer-Rath, 2013, pag. 186). Vervolgens zijn deze codes in de drie tijdszones geplaatst onder de noemers 'Vroeger', 'rondom Gebeurtenis' en 'Huidig';
- **Stap 2:** Vervolgens is de modaliteit van de ervaring van contingentie verwerkt in de modaliteiten opbouw, volgens de theorie van Kruizinga et al. (2017a) en Kruizinga (2017b, pag. 80-88); ontkenning, erkenning, acceptatie of ontvangen in de verschillende dimensies: situationeel, existentieel en religieus of spiritueel.

De fase na de gebeurtenis die 'Huidig' wordt genoemd, het heden, start afhankelijk van de beleving van de respondente, in principe na de eerste, heftigste rouwperiode, volgend op de gebeurtenis. Dit kan verschillen per respondente vanwege mogelijke andere rouwproces maar ook de lengte tussen het heden en het moment van het overlijden van hun kind. Daarom is zeker sprake van een grijs overgangsgedebied als het gaat om het rouwproces tussen de gebeurtenis en het heden.

De opbouw van de codes is op de volgende wijze schematisch weer te geven:

2.1 Huidige fase van contingentie ervaring (T2)

<i>Huidig Situationeel niveau, het hier en nu</i>		
<i>Tabel Codes huidig ervaren levensdoel door respondent (niet concreet benoemd) in de ontkenkende fase</i>		
LDeos	Ongeluk (O)/ Pech (P)/ ...	De gebeurtenis is een <i>ongunstige</i> loop van de omstandigheden.
	Geluk/Kans	De gebeurtenis is een <i>gunstige</i> loop van de omstandigheden.
	Falen (F)/ Tekortkomen (T)/ ...	De <i>negatieve</i> gebeurtenis is door mij tot stand gebracht, of heeft door mijn falen plaats kunnen vinden.
	Prestatie/Verdienste	De <i>positieve</i> gebeurtenis is door mij tot stand gebracht

Huidig Existentieel niveau, het hele leven

Tabel Codes huidig ervaren betekenis door respondent (niet concreet benoemd) in de erkennende fase

LD _{eee}	Geschenk (G)/ Cadeau (C)/ ...	De gebeurtenis is mij overkomen en ik ben <i>positief</i> over de nieuwe, betere mogelijkheden die hierdoor zijn ontstaan voor mij.
	Tragiek (Tr)/ Noodlot (N)/ ...	De gebeurtenis is mij overkomen en ik ben <i>negatief</i> over wat deze mij heeft aangedaan of aan mogelijkheden heeft ontnomen.
	Taak (Ta)/ Plicht(Pl) / ...	Dit hoor ik te doen, dit wordt van mij verwacht.
	Schuld (S)/ Eigen verantwoordelijkheid (EV)	Ik ben zelf verantwoordelijk voor wat verkeerd is gegaan of nagelaten.

Tabel Codes huidig ervaren betekenis door respondent (niet concreet benoemd) in de accepterende fase

LD _{ee}	Geschenk (G)/ Cadeau (C)/ ...	De gebeurtenis is mij overkomen en ik ben <i>positief</i> over de nieuwe, betere mogelijkheden die hierdoor zijn ontstaan voor mij.
	Tragiek (Tr)/ Noodlot (N)/ ...	De gebeurtenis is mij overkomen en ik ben <i>negatief</i> over wat deze mij heeft aangedaan of aan mogelijkheden heeft ontnomen.
	Taak (Ta)/ Plicht(Pl) / ...	Dit hoor ik te doen, dit wordt van mij verwacht.
	Schuld (S)/ Eigen verantwoordelijkheid (EV)	Ik ben zelf verantwoordelijk voor wat verkeerd is gegaan of nagelaten.

Huidig Religieus/spiritueel niveau, een hogere realiteit		
Tabel Codes huidig <u>ervaren</u> betekenis door respondent (niet concreet benoemd) in de <u>ontvangende</u> fase		
LD _{Deor}	Genade (Ge)/ Barmhartigheid (B)/ ...	De gebeurtenis is mij overkomen <i>door toedoen van God / iets Hogers</i> en ik ben <i>positief</i> over de nieuwe, betere mogelijkheden die hierdoor zijn ontstaan voor mij.
	Verlatenheid (V)/ Eenzaamheid (E)/	De gebeurtenis is mij overkomen en ik ben <i>negatief</i> over wat deze mij heeft aangedaan of aan mogelijkheden heeft ontnomen. <i>Ik mis hierin de aanwezigheid of ondersteuning van God / iets Hogers.</i>
	Roeping (R)/ Opdracht (O)/ ...	Dit hoor ik te doen, dit wordt van mij verwacht <i>door God / iets Hogers.</i>
	Zonde (Z)/ Dwaling (D)/ ...	Ik ben <i>ten overstaan van God / iets Hogers</i> , verantwoordelijk voor wat verkeerd is gegaan of nagelaten.

2.2 Gebruikte betekenisgeving bij rouwverwerking van de gebeurtenis

Gebruikt Situationeel niveau, het hier en nu		
Tabel Codes <u>gebruikt ervaren</u> betekenis door respondent (niet concreet benoemd) in de <u>ontkennende</u> fase		
LD _{geos}	Ongeluk (O)/ Pech (P)/ ...	De gebeurtenis is een <i>ongunstige</i> loop van de omstandigheden.
	Geluk/Kans	De gebeurtenis is een <i>gunstige</i> loop van de omstandigheden.
	Falen (F)/ Tekortkomen (T)/ ...	De negatieve gebeurtenis is door mij tot stand gebracht, of heeft door mijn falen plaats kunnen vinden.
	Prestatie/Verdienste	De positieve gebeurtenis is door mij tot stand gebracht

Gebruikt Existentieel niveau, het hele leven

Tabel Codes gebruikt ervaren betekenis door respondent (niet concreet benoemd) in de erkennende fase

LDgeee	Geschenk (G)/ Cadeau (C)/ ...	De gebeurtenis is mij overkomen en ik ben <i>positief</i> over de nieuwe, betere mogelijkheden die hierdoor zijn ontstaan voor mij.
	Tragiek (Tr)/ Noodlot (N)/ ...	De gebeurtenis is mij overkomen en ik ben <i>negatief</i> over wat deze mij heeft aangedaan of aan mogelijkheden heeft ontnomen.
	Taak (Ta)/ Plicht(Pl) / ...	Dit hoor ik te doen, dit wordt van mij verwacht.
	Schuld (S)/ Eigen verantwoordelijkheid (EV)	Ik ben zelf verantwoordelijk voor wat verkeerd is gegaan of nagelaten.

Tabel Codes gebruikt ervaren betekenis door respondent (niet concreet benoemd) in de accepterende fase

LDgeae	Geschenk (G)/ Cadeau (C)/ ...	De gebeurtenis is mij overkomen en ik ben <i>positief</i> over de nieuwe, betere mogelijkheden die hierdoor zijn ontstaan voor mij.
	Tragiek (Tr)/ Noodlot (N)/ ...	De gebeurtenis is mij overkomen en ik ben <i>negatief</i> over wat deze mij heeft aangedaan of aan mogelijkheden heeft ontnomen.
	Taak (Ta)/ Plicht(Pl) / ...	Dit hoor ik te doen, dit wordt van mij verwacht.
	Schuld (S)/ Eigen verantwoordelijkheid (EV)	Ik ben zelf verantwoordelijk voor wat verkeerd is gegaan of nagelaten.

Gebruikt Religieus/spiritueel niveau, een hogere realiteit		
Tabel Codes <i>gebruikt ervaren</i> betekenis door respondent (niet concreet benoemd) in de <i>ontvangende</i> fase		
LDgeor	Genade (Ge)/ Barmhartigheid (B)/ ...	De gebeurtenis is mij overkomen <i>door toedoen van God / iets Hogers</i> en ik ben <i>positief</i> over de nieuwe, betere mogelijkheden die hierdoor zijn ontstaan voor mij.
	Verlatenheid (V)/ Eenzaamheid (E)/	De gebeurtenis is mij overkomen en ik ben <i>negatief</i> over wat deze mij heeft aangedaan of aan mogelijkheden heeft ontnomen. <i>Ik mis hierin de aanwezigheid of ondersteuning van God / iets Hogers.</i>
	Roeping (R)/ Opdracht (O)/ ...	Dit hoor ik te doen, dit wordt van mij verwacht <i>door God / iets Hogers.</i>
	Zonde (Z)/ Dwaling (D)/ ...	Ik ben <i>ten overstaan van God / iets Hogers</i> , verantwoordelijk voor wat verkeerd is gegaan of nagelaten.

2.3 Vroeger betekenis voor de gebeurtenis (T1)

Vroeger Situationeel niveau, voor de gebeurtenis		
Tabel Codes <i>vroeger gebruikt ervaren</i> levensdoel door respondent (niet concreet benoemd) in de <i>ontkennende</i> fase		
LDveos	Ongeluk (O)/ Pech (P)/ ...	De gebeurtenis is een <i>ongunstige</i> loop van de omstandigheden.
	Geluk/Kans	De gebeurtenis is een <i>gunstige</i> loop van de omstandigheden.
	Falen (F)/ Tekortkomen (T)/ ...	De negatieve gebeurtenis is door mij tot stand gebracht, of heeft door mijn falen plaats kunnen vinden.
	Prestatie/Verdienste	De positieve gebeurtenis is door mij tot stand gebracht

Vroeger Existentieel niveau, het hele leven, voor de gebeurtenis

Tabel Codes vroeger ervaren betekenis door respondent (niet concreet benoemd) in de erkennende fase

LDveee	Geschenk (G)/ Cadeau (C)/ ...	De gebeurtenis is mij overkomen en ik ben <i>positief</i> over de nieuwe, betere mogelijkheden die hierdoor zijn ontstaan voor mij.
	Tragiek (Tr)/ Noodlot (N)/ ...	De gebeurtenis is mij overkomen en ik ben <i>negatief</i> over wat deze mij heeft aangedaan of aan mogelijkheden heeft ontnomen.
	Taak (Ta)/ Plicht(Pl) / ...	Dit hoor ik te doen, dit wordt van mij verwacht.

Tabel Codes vroeger ervaren betekenis door respondent (niet concreet benoemd) in de accepterende fase

LDveae	Geschenk (G)/ Cadeau (C)/ ...	De gebeurtenis is mij overkomen en ik ben <i>positief</i> over de nieuwe, betere mogelijkheden die hierdoor zijn ontstaan voor mij.
	Tragiek (Tr)/ Noodlot (N)/ ...	De gebeurtenis is mij overkomen en ik ben <i>negatief</i> over wat deze mij heeft aangedaan of aan mogelijkheden heeft ontnomen.
	Taak (Ta)/ Plicht(Pl) / ...	Dit hoor ik te doen, dit wordt van mij verwacht.
	Schuld (S)/ Eigen verantwoordelijkheid (EV)	Ik ben zelf verantwoordelijk voor wat verkeerd is gegaan of nagelaten.

Vroeger Religieus/spiritueel niveau, een hogere realiteit		
Tabel Codes <u>v</u> roeger <u>e</u> rvaren betekenis door respondent (niet concreet benoemd) in de <u>o</u> ntvangende fase		
LDveor	Genade (Ge)/ Barmhartigheid (B)/ ...	De gebeurtenis is mij overkomen <i>door toedoen van God / iets Hogers</i> en ik ben <i>positief</i> over de nieuwe, betere mogelijkheden die hierdoor zijn ontstaan voor mij.
	Verlatenheid (V)/ Eenzaamheid (E)/	De gebeurtenis is mij overkomen en ik ben <i>negatief</i> over wat deze mij heeft aangedaan of aan mogelijkheden heeft ontnomen. <i>Ik mis hierin de aanwezigheid of ondersteuning van God / iets Hogers.</i>
	Roeping (R)/ Opdracht (O)/ ...	Dit hoor ik te doen, dit wordt van mij verwacht <i>door God / iets Hogers.</i>
	Zonde (Z)/ Dwaling (D)/ ...	Ik ben <i>ten overstaan van God / iets Hogers</i> , verantwoordelijk voor wat verkeerd is gegaan of nagelaten.

3 SoMeCaM en levensdoelen

De toepassing van de SoMeCam methode in deze master scriptie is in deze paragraaf uitgewerkt. De methode omvate 26 kaartjes met de teksten erop (tweede kolom), met op de achterkant de bron van betekenis vermeld (derde kolom). Hier zijn deze kaartjes uitgewerkt in tabelvorm. Dit onderdeel van deze methode is ingebracht in de standaard semigestructureerde vragenlijst die gebruikt is in het empirische onderzoek van deze master scriptie, om respondenten te ondersteunen in het vinden van hun belangrijkste levensdoelen.

Aan het begin van het deel twee van het interview, waarin de levensdoelen individueel worden besproken, krijgt de respondente eerst deze kaartjes aangereikt en mogen ze een eerste schifting maken in de quotes; drie stapels die wel, niet of misschien bij hen passen. Vervolgens verwijderd de interviewer twee stapels, waardoor alleen de quotes overblijven die wel voor de respondente gelden. Hieruit maakt ze vervolgens haar keuze van de belangrijkste.

In de methode zoekt de respondent de belangrijkste *viijf* bronnen van betekenis uit. Dit is in dit empirische onderzoek bij de eerste respondente gedaan. De overige twee respondenten hebben de *drie* belangrijkste uitgezocht, volgens de methode van de Empirische Religiewetenschappen onderzoekslijn, omdat anders het interview te lang zou duren.

Aan de achterkant van elk kaartje staat de bron van betekenis vermeld. Naar aanleiding wordt de respondente gevraagd naar haar achterliggende levensdoel. Vanaf wordt is de standaard vragenlijst verder gebruikt.

De nummers in de eerste kolom zijn gebruikt bij het coderen in Atlas.ti om de doelstelling te koppelen aan de uitgewerkte interview teksten.

Nummer	Quote	Bron van betekenis
1	Ik grijp in als ik onrechtvaardigheid zie	Sociale betrokkenheid
2	Mijn geloof geeft me kracht	Religiositeit
3	Mijn doel is om in harmonie met de natuur te leven.	Eenheid met de natuur
4	Het is belangrijk voor me om mijzelf en mijn gedrag te begrijpen	Zelfkennis
5	Ik denk dat een gezond dieet erg belangrijk is.	Gezondheid
6	Ik probeer van de wereld een betere plaats te maken om te leven.	Generativiteit (het doorgeven aan je kinderen)

7	Er zijn zeker dingen in het leven die ik als heilig ervaar.	Spiritualiteit
8	Ik zoek altijd uitdagingen.	Uitdaging
9	Onafhankelijkheid is bijzonder belangrijk voor me	Individualisme
10	Als ik de kans krijg, laat ik mijn sterke kanten zien.	Kracht
11	Ik zoek altijd naar opdrachten waar ik iets van kan leren.	Ontwikkeling
12	Het is belangrijk voor me om excellente resultaten te behalen.	Succes/Prestatie
13	Vrijheid is het belangrijkste voor me.	Vrijheid
14	Ik hou ervan om alles ter discussie te stellen.	Kennis
15	Picasso had gelijk toen hij zei dat de belangrijkste dingen in het leven zijn om creatief en fantasierijk te blijven.	Creativiteit
16	Je moet oude gebruiken en tradities niet ter discussie stellen.	Traditie
17	Je moet altijd realistisch zijn.	Praktisch bezig zijn/Bruikbaarheid
18	Iedereen heeft duidelijke waarden nodig om zich aan vast te houden.	Moraliteit
19	Redelijkheid is de maatstaf voor alle dingen.	Reden/Oorzaak
20	Het is belangrijk voor me om onder de mensen te zijn.	Gemeenschap
21	Het is voor mij belangrijk dat ik op zijn minst elke dag, heel hard kan lachen	Plezier
22	Ik hou me voor een groot deel van mijn tijd bezig met liefde en romantiek	Liefde
23	Mensen zouden zichzelf regelmatig moeten verwennen	Comfort (luxue)
24	Ik probeer altijd andere mensen gelukkig te maken	Zorg
25	Ik wil elk moment in mijn leven maximaal ervaren	Behulpzaamheid
26	Ik streef naar innerlijke harmonie	Harmonie

Appendix C

Samenvatting respondenten analyse met SoMeCaM

Samenvatting ultieme levensdoelen van respondenten, in relatie tot SoMeCaM methode

Wanneer alle levensdoelen van de drie respondenten samengevat worden in een enkel overzicht volgens de theorie van Schnell en la Cour, gerangschikt naar domein en bijbehorende bron van zingeving zoals gesteld in §3.2.2. Hierbij is de persoonlijke volgorde losgelaten en zijn alle levensdoelen gelijkwaardig gesteld. Naast het feit dat zowel de tweede en de derde respondent elk drie levensdoelen heeft gekozen, had de eerste respondent de optie om vijf levensdoelen te kiezen.

Alle respondenten waren in staat om hun belangrijkste huidige levensdoelen te benoemen. Twee respondenten toonden aan dat zij hun drie belangrijkste levensdoelen ook hadden tijdens het overlijden van hun zoon. De eerste respondent is echter de uitzondering; zelf geeft aan dat ze tijdens de eerste vijf jaar na het ongeluk, het levensdoel, *Plezier maken met Anderen* miste. Er is echter in het interview in die periode ook geen codering genoteerd van haar levensdoel *Onafhankelijkheid*. Daarnaast is er een extra levensdoel bij haar toegevoegd, haar *Geloof in God*.

Samenvattend kan gesteld worden dat alle drie respondenten één van hun gekozen ultieme levensdoelen in het domein *Verticale Zelftranscendentie* hebben gekozen. Opvallend is dat alle drie in het domein *Welzijn & Verwantschap*, dezelfde zingevingbron hebben gekozen, samenvattend in *'Zorg voor een Ander'*. Daarnaast bezitten de tweede en de derde respondent allebei levensdoelen in de *Horizontale Zelftranscendente* domein in dezelfde bron van zingeving. Toch verschillen de levensdoelen van deze twee respondenten. Bij de tweede respondent ligt de focus meer op het existentiële context en bij de derde respondent meer op de spirituele context.

De eerste en de derde respondent geven betekenis aan het verlies van hun dochter en zoon in de spirituele context, de tweede respondent in de existentiële context. De twee andere respondenten hebben meer moeite hiermee, ondanks dat de derde respondent betekenis geeft aan het overlijden op basis van mogelijke voorbestemming, dat haar een ervaring van verlatenheid geeft en de andere respondent het op tragiek in de existentiële context houdt. Waarbij alleen de eerste respondent in staat lijkt te zijn om het verlies volledig te integreren in haar huidige leven. Zij schept met haar religiositeit een werkelijkheid voor zichzelf over haar contact met haar overleden man en dat de uitspraak dat haar dochter als een engel in de hemel is, waar geen objectieve basis voor is. Hierdoor lijkt ze goed in staat te zijn om voor zichzelf betekenis te geven aan het overlijden van haar dochter en zich aan te passen, zeker op lange termijn. Echter alle respondenten ervaren in het heden in elk geval genade en roeping, gerelateerd aan deze levensdoelen, waarbij zeker sprake is van

Aan de hand van het theoretisch model is vervolgens per respondent onderzocht of zij in staat waren om betekenis te geven aan het overlijden van hun kind aan de hand van de theorie van het ADCL schema (4.2.1.2). Uit de individuele analyses blijkt dat alle respondenten hiertoe in staat waren.

Na reconstructie geven de eerste en de derde respondente betekenis aan de contingente gebeurtenis van het overlijden van hun kind in spirituele context. De eerste respondente geeft haar dochters overlijden betekenis met het label '*genade*' uit het ADCL schema, omdat ze geheel vertrouwd op haar geloof en dat haar dochter gelukkig is in de hemel. Voor de derde respondente betekent het overlijden van haar zoon na 33 jaar nog steeds '*verlatenheid*', terwijl zij juist haar geloof in die periode heeft verloren. De tweede respondente geeft in de existentiële context betekenis aan het overlijden van haar kind door deze als '*tragiek*' te ervaren en beschikt naar eigen zeggen over een 'ontspannen geloof'.

Vervolgens is het tweede concept van het theoretisch model onderzocht; of de respondenten in staat zijn om de contingente ervaring in hun huidige leven of levensverhaal te integreren. In paragraaf 4.2.1.2 wordt Wuchterls theorie aangehaald hoe mensen zich verhouden tot het integreren van contingente gebeurtenissen in hun levensverhaal. Alle drie respondenten ervaren als mens een Ander, waardoor zij accepteren dat er iets buiten het eigen begrip en intelligentie is. Hierdoor ervaren ze alle drie dat er sprake in het heden is bij al hun levensdoelen van ervaren *genade*, passief positief in de spirituele context. Bij alle respondenten is er bij een of meerdere levensdoelen *roeping* ontstaan door de contingente gebeurtenis, actief positief in de spirituele context, die voorheen niet aanwezig was. Dit vond zeker plaats bij de tweede en de derde respondente. Het is niet helemaal duidelijk of dit bij de eerste respondente uit het overlijden van haar dochter, of later van haar man is ontstaan. Een overzicht:

- De tweede respondente is vooral sterk op de horizontale transcendente verbinding met anderen gericht en accepteert hierbij ook de kleine wonderen, zoals dat haar zoon zich kenbaar maakt, die ze als *genade* ervaart. Haar verdriet is echter nog regelmatig te groot om de nieuwe mogelijkheden te kunnen accepteren dat tot uiting komt door de contingente gebeurtenis beurtelings te *erkennen* en te *accepteren* in de existentiële context.
- De derde respondente ervaart in haar leven door haar levensdoelen vooral contingentie in de spirituele context. Zo brengen al haar levensdoelen *genade* en *roeping*, maar twee ervan geven haar ook de ervaring van contingentie van *verlatenheid* rondom het verlies van haar zoon. Zij en haar man hebben door verschillende belemmerende factoren het rouwverwerkingsproces rondom hun zoons verlies niet goed kunnen doorlopen. Maar sinds ze weet dat haar ziekte progressief is, heeft ze opnieuw kracht gevonden en is er met haar man een verlaat rouwproces op gang gekomen.

Alleen de derde respondente geeft aan dat ze nog *verlatenheid*, ervaart, passief negatief in de spirituele context.

Bij de tweede respondente zijn de levensdoelen versterkt. Bij de derde zijn ze hetzelfde gebleven en mogelijk is hier een *roeping* bijgekomen en bij de eerste respondente lijkt sprake te zijn dat haar twee van haar benoemde doelstellingen er wel waren maar geen rol hebben gespeeld bij het verwerken van het verlies.

Hiermee is de eerder gestelde hypothese: *De impact van het verliezen van een kind is zo groot, dat ultieme levensdoelen kunnen veranderen in de loop van de tijd*, door alle respondenten verworpen.

Domeinen en bronnen van zingeving:	Ultieme levensdoelen Respondente 1	Ultieme levensdoelen Respondente 2	Ultieme levensdoelen Respondente 3	Totaal
Verticale transcendentie (totaal 2 opties):				
Doel2 Expliciete religiositeit	Vertrouwen op God			1
Spiritualiteit		Het Heilige in het leven	De Liefde	2
Horizontale transcendentie (totaal 5 opties):				
Eenheid met de natuur			In Harmonie met de Natuur	1
Innerlijke harmonie		Innerlijke Rust		1
Zelfverwerkelijking (totaal 8 opties):				
Individualisme	Onafhankelijkheid			1
Kracht	Innerlijke Kracht			1
Welzijn & Verwantschap (totaal 7 opties)²⁷:				
Plezier	Plezier maken met Anderen			1
Zorg voor een Ander	Goed zijn voor een Ander	Zorg voor Elkaar	Zorg voor een Ander	3

Tabel XX: Samenvatting van de, belangrijkste gekozen ultieme levensdoelen van de respondenten gerelateerd aan de dimensies volgens de theorie van Schnell en la Cour

²⁷ Volgens de theorie van Schnell en la Cour had hier het levensdoel Innerlijke Harmonie moeten staan. Door de motivatie van de respondente 2, is deze verplaatst naar de dimensie Horizontale Zelftranscendentie.